

з'явившись до його сіятельства графа Олексія Андрійовича з направленим йому пакетом, донести, що чекать будете розпоряджень його особи про доручене вам на Височайше ім'я донесення; коли ж одержите відправлення, належить вам негайно вирушити назад.

Малоросійський генерал-губернатор
князь Лобанов-Ростовський
Полтава, 1 травня 1813 р.».

«Отже, доведеться потрапити на прийом до Аракчеева,— подумав Іван Петрович і пригадав, як він не захотів іти до нього, шукаючи посади в Петербурзі після звільнення з армії.— Що ж? Кажуть, що судженої долі пішки не обійдеш і конем не об'їдеш».

Маючи право користуватися не тільки перекладними поштовими кіньми, а й військовим транспортом, як особа, що виконує важливе доручення, він вирушив у дорогу через Москву. Перед очима поставали все нові й нові картини. От спалена, спустошена Москва пробуджується до нового життя, всюди помітні сліди ворожої навали, боїв, шляхи вкриті кінськими, а іноді людськими кістками, над якими зграями кружляло, каркаючи, гайвороння. Ось під явором труп коня, а на високу гілку хтось на глум закинув шапку французького гусарина, а на іншій — роздерті червоні гусарські штани гойдаються поруч з воронячим гніздом.

Весь час від Москви до Варшави, а далі й до Дрездена люднішими ставали шляхи. Часом назустріч траплялися підводи з пораненими воїнами. Одні лежали на возах, інші пленталися з перев'язаними руками. Один ішов босоніж, ледве тримаючись за воза. Котляревський по шапці пізнав, що то ополченець п'ятого козацького полку. Зупинивши підводу, підійшов до пораненого, який швидко впізнав свого колишнього командира в Горошині, і радісно гукнув:

— Пане отаман!

— В якому бою поранено? — запитав.

— На Ельбі, під Дрезденом! От і цей,— показав на підводу, де лежав з забинтованою ногою бурсак, якого панотець привів до штабу в Горошині.

Біля пораненого лежала сурма. Пізнав і її Іван Петрович, запитав:

— Як же трапилось?

— Сурмив до бою, пане отаман, коли несподівано кинулись атакувати нас французи. Вони хотіли тихо пробратись

доріжкою на гору, де наші отаборились відпочивати. Я помітив, звечора це було, та й давай сурмити. Французи не стріляли, щоб не дати знати про себе. Хотіли мене живим схопити. А я, коли хто підбіжить, то так стусону ногою, що й перекинеться та й покотиться вниз із гірки. Так я довго відбивався ногою, а в руці тримав сурму і клікав нею до бою, доки підбігли наші козаки, зчинилася бійка. Першого мене поранено кулею в ногу.

— А сурму для чого везеш з собою?

— Дома пригодиться. Звикся з нею. Добра сурма. Коли видужаю, то сурмитиму, щоб аж луна котилася по дібровах нашої Полтавщини! Хай почують і мертві,— жартував.

— Добрий з тебе вийшов сурмач! Неси ж сурмовий клич у наші надворсклянські села!

Поранений у руку козак все тупцював, переступаючи з ноги на ногу, а потім тихо запитав:

— А землі козаці тепер не забирають у нас поміщики?

— Козацького завзяття ніхто не відбере...

Далі знову шляхи, зустрічі, розмови. В тих розмовах відчувалося биття великого серця народу.

Непокоїла думка про той пакет, що везе він до міністра Аракчеева. Що написано в ньому? Чи про волю, чи про неволю? Та нехай собі як знають пишуть.

Нарешті перед очима відкрилися живописні краєвиди Саксонії, повитої весняними розливами Ельби.

Штаб-квартира була розташована під Дрезденом. Довідавшись про послання від князя Лобанова-Ростовського, Аракчєєв негайно прийняв його. Це був енергійний, рухливий, роздратований генерал, що пройшов школу павлівської тиранії. Кругла голова на товстій шиї, хижа злість в опухлому лиці і прихована зневага до всього навколишнього. Металевими очима дивився на світ так, ніби він один має право на якесь особливе існування і більше ніхто. Вся манера тримати себе свідчила, що Аракчєєв належить до тих, хто, сп'янівши від необмеженої влади, знаходить самотіху в жорстокостях і сваволі.

Іван Петрович знав криводушність міністра і розумів, що саме такі люди добувають кар'єру не своїм благородством і розумом, а умінням пристосовуватися. Такі бували в усі епохи. Вони діставали ордени не на полі бою, а в затишних кабінетах, де плелися інтриги.

Аракчєєв пухкими короткими пальцями розгорнув пакет, прочитавши перший лист, промовив сам до себе:

— Так... так... Це добре...

Іван Петрович зрозумів, що в тому пакеті малоросійський генерал-губернатор повідомляв про великі поставки для армії продовольства та коней. Відкладаючи пакет, Аракчєєв посміхнувся:

— Люблю малоросів за добродушну щедрість...

Читаючи другий лист, генерал спохмурнів, з очей ніби сипалися стріли гніву...

— Оці малороси! Як я не люблю їх! Завжди вимагають вольності... Ми вам покажемо вольність, коли покінчимо з французами.

На столі Аракчєєва красувалися статуетки саксонського фарфору. От статуетка орла, перекинута набік, на ній видно малюнок схрещених ножів. Іван Петрович ще в столичних музеях знайомився з такими речами і знав, що то марка видатних художників саксонського фарфору. Його вразило, коли він побачив, як міністр витрусив із люльки попіл у статуетку — гніздо орлиці з орлятами.

Відклавши пакети, Аракчєєв наказав:

— Зачекайте, капітане! Доповім імператору і завтра дам відповідь князю Лобанову-Ростовському.

Виходячи з будинку, Іван Петрович ненароком зустрів земляка. То був Матвій Іванович Муравйов-Апостол.

— Така радісна зустріч! Яким чином тут? — запитав Матвій Іванович.

— Посланцем від князя Лобанова-Ростовського.

— А я посланцем від князя Рєпніна-Волконського, призначеного генерал-губернатором Саксонії.

Розмовляючи, земляки зійшли на гірку, звідки відкривалися перед зором широкі розливи Ельби, а за нею красувався древній Дрезден. Муравйов-Апостол, як завжди, лірично чулий до краси природи, почав:

— Коли я дивлюся на ці розливи, мені пригадується дитинство. Так я любив ще хлопчиком стояти і дивитися на повінь річки Хорол у рідному Хомутці. Хоч Ельбу і Хорол не зрівняти, але їх споріднює отой, плин води, що навіває думи, зворушує почуття.

— І Ельба, і Хорол, — зауважив Іван Петрович, — були в давнину родичами. Це дві давні слов'янські ріки. Тут на березі стародавньої Лаби жили слов'яни-рибалки, яких потім підкорили собі німецькі феодалі. Але полабські слов'яни довго зберігали свою культуру і мову. Ще й тепер ви

зустрінете тут селян, що заховали в побуті і звичаях серболужицьку мову. Я зустрічався з такими ще в задунайському поході.

— Слов'янські ріки... Слов'янські ріки... — промовив Муравйов-Апостол. — Якби їм злитися у вільне, широке слов'янське море... Який простір! В ньому чується щось рідне.

— І щоб у тому морі не потонули човни вашого Хоролу і моєї Ворскли... Війна проти наполеонівської навали розбуркує дрімливі сили слов'ян. У задунайському поході я зустрічався з діячами слов'янського відродження і ще тоді зрозумів, яка сила криється у пробудженні наших народів.

— Хочеться вірити, що після війни настануть нові часи, часи пробудження від азіатського сну... Дивіться! Який чудовий краєвид Дрездена!

— Від покоління до покоління там будувалися, зберігалися пам'ятники. Королі Саксонії приходили і зникали або їх проганяли, а пам'ятники залишалися. Безсмертний той народ, що береже і шанує свої пам'ятники. Подивіться на Дрезден. Як вражають зір витончені будови в стилі барокко. Це жива історія народу. Шкода, якщо війна зруйнує ці пам'ятники.

— Я говоритиму про це з генерал-губернатором Саксонії князем Рєпніним.

— З Рєпніним про це можна говорити, але не з Аракчєєвим. Треба розуміти Бетховена і Гете, щоб збагнути музику цих краєвидів.

— Ви любите великого Бетховена? — запитав Муравйов-Апостол.

— Так. Мені здається, що він доповнив би новими мотивами свою «Крейцерову сонату» та героїчну Третю симфонію і «Аврору», якби зараз побував з нами на цій гірці.

— Та ще якби завітав у кабінет Аракчєєва, — засміявся Муравйов-Апостол.

Долинами вже лягали присмерки. Доносилися відзвуки канонади. Земляки замовкли, прислухаючись та поглядаючи на відблиски грізного бою, а прощаючись, домовилися продовжити розмову на Україні.

В цей саме час на березі Ельби, віддаля від Дрездена, розгорівся бій. Звечора французи, одержавши підкріплення, кинулися в контратаку. А на ранок, коли вони відсту-

пили, поле бою було засіяне вбитими й пораненими. На передній лінії біля пораненого коня припадав воїн:

— Друже черногривий! Як розстатися з тобою на цій чужиниці? Викохував тебе за Дунаєм, а розлучаюся на Ельбі. Що повім твоєму господарю, який, може, десь з ворсклянської гори виглядає нас з походу? Батьку рідний, Іване, чи чуєш наші благання?

Губи вороного ворушилися, ніби намагався відповісти він на жалібне звертання.

Воїн гладив спітнілу прострелену шию коня, прислухався до важкого дихання, розчісував блискучу вихрясту гриву, витирив піну, що викочувалася з ніздрів, змішуючись з краплинами крові. Тускніли великі очі вороного, а з них зринали і котилися до ніздрів краплини сліз. Хотів закрити повіки тих очей, щоб вони не ронили стільки жалю на чужому полі, а думками линув і за Дунай, і до берегів завороженої піснями Ворскли.

Ніби прислухався до виття вітру вороний. Може, ввижалися йому в передсмертному мареві придунайські степи, де розпускав він по вітру свою гриву в шаленому розгоні по ковилових просторах.

А коли кінь востаннє хрипко зітхнув, козак похилив свою скуйовджену голову:

— Прощай, мій коню, єдиний мій друже на цьому смертельному полі.

Відстриг на пам'ять жмуток чорної гриви і заховав за пазуху. Глянув навколо. До трупів зліталися чорні круки, зловісно кружляючи та спускаючись все нижче й нижче.

— Ой не кружляй над нами, чорний круче, не шматуй душі своїм пожадливым хрипом, не націлюйся випивати очі моєму вороному!

Червоне сонце несміливо виповзало над обрієм, розливало проміння кров'яними плямами по збентеженій землі і наче зажурено обливало багрянцем воїна, який, попрошавшись з загиблим конем, похнюпившись, пішов до берега Ельби.

Подув круговійно вітер, покотив баранцями хмаринки по небу — ніби вівіці розбрелися по полю без чабана. Чи не в надворсклянський край вони линуть? Хотілося з ними понести свою тугу, щоб розвіяти її по рідній землі.

Та хмаринки зчезали за обрієм, а за ними повзла сліпа тиша, в якій безслідно тонули благання воїна. Напившись пригорщами води з Ельби, пішов просто на

схід сонця. Ніби хиталась перед ним путь, занурюючись у невідомі хащі.

Жаль гіркий брав за серце, охмарював його. Хотілося заплакати, та слези не підступали до запалих під острішками нахмурених брів очей.

Ой жалю мій, жалю, побратався з тобою та й не розлучуся. Краще з рідної роси воду пити, ніж з чужої повноводної ріки. Який широкий світ, а нема в ньому простору нашому брату сіромі. Доводиться або в чужих шлеях ходити, або в ярмо шию нагинати.

І линула думка за думкою в рідний край...

— Кар-кар-кар! — ніби зловтішалися над ним круки.

У березні 1814 року переможне військо вступило в столицю Франції, а в долинах Європи ще не всі трупи були загорнуті землею.

Багатьом воїнам не судилося дійти до Парижа. Не ввійшов у нього і організатор перемоги Кутузов, серце якого поховали в сілезькому місті Бунцлау, а тіло — у Казанському соборі.

Зате урочисто на білому коні в'їздив у столицю Франції манірний, як кокетлива дама, імператор, якого церква і Аракчеев проголосили «Олександром благословенним», приписуючи йому вінець перемоги. Він щедро роздавав ордени тим, хто прославляв його ім'я. Нагороджувалися ті, хто й не нюхав боїв. Така іронія долі повторювалася не раз в історії.

Попи і дяки щедро відправляли молебні за позбавлення від навали «дванадцяти язиків» та прославляли «благословенного».

Крамарі збільшували прибутки, поміщики ще жорстокіше уярмлювали селян, а чиновники наводили «порядки» в містах і селах, у тюрмах і школах. Імператор — всеросійський самодержець — повірив у те, що він благословенний богом переможець і владика просторів землі Руської, благоденством повитої від краю до краю.

Впиваючись, як отрутою, самовладдям, він не чув стогону народів, що скіли у безправності під скіпетром непогрішного монарха неподільної держави.

Впавши у містицизм, імператор вершив політику наступу реакції, очолив Священний союз Росії, Пруссії, Австрії,

через який здійснювалося мракобісся, придушення вивольних рухів. У цьому союзі «благословенний» знайшов спільника — канцлера Меттерніха, що запровадив найганебнішу політику національного гноблення народів, поневолених Австрією.

Тиха Полтава теж святкувала прибуття в малоросійську губернію «благословенного» імператора. Прихильник його політики, найбагатший магнат губернії і найлютіший кат кріпаків Кочубей побудував муровану арку — ворота при в'їзді в Диканьку з Полтавського шляху.

Сподіваних за час війни змін у житті країни народ не дочекався. Бувають епохи, коли ідеали розумного буття то наближаються до людини, то віддаляються від неї. Тоді ніби на хвилях розбурханого моря хитається її доля. Одних хвиля підіймає наверх, інших кидає в прірву. Слава тому, хто не випускає з рук стерна, прямує човном по хвилях до заповітних берегів, шукаючи щастя. Епоха породжує мужніх стернових. Вони вірять, що людина може і повинна бути прекрасною, гідною щастя на землі.

Воєнна і післявоєнна епоха породила нових героїв, які піднесли ідеали людяності, добра, правди. Їх не лякали катівні тиранів. Вони сіяли зерна сміливих помислів, хоч у своїй діяльності не спиралися на широкі народні маси. Але посіяні ними зерна запліднювалися. Все, що було мисляче, чесне, людяне, прислухалося до їхнього голосу. Народжувалися таємні товариства — «Союз порятунку», «Союз благоденства», учасники яких, загартовані і прославлені воїни Вітчизняної війни, не мирячись з тиранією, прагнули полум'ям революції оновити заковану в рабство країну.

Навіть новопризначений генерал-губернатор малоросійський, князь Рєпнін, під впливом людей, особливо свого брата Сергія Григоровича Волконського, виявляв багато лібералізму. Ще перебуваючи генерал-губернатором Саксонії, він уславився прихильником мистецтва. Маючи титул віце-короля Саксонії, губернатор віддавав королівську платню на відбудову пошкоджених під час війни пам'ятників у Дрездені. Ставши малоросійським генерал-губернатором, Рєпнін наблизив до себе людей розуму, честі, благородства. У поводженні з підлеглими він був стриманий і простий, охоче читав романи, слухав анекдоти, любив пісні і не називав полтавців дурними хохлами або скотиною. Він не чванився своїм знатним родом князів Волконських. Не бундючився й тим, що його дружина доводилася

онукою останньому гетьману України Кирилу Розумовському.

В своєму будинку новий генерал-губернатор охоче дозволяв улаштувати вистави, оточив себе артистичними людьми, наблизив до свого дому Івана Петровича Котляревського.

На Новий 1816 рік у Полтаву після мандрівок по Європі прибув брат губернатора, генерал-майор Сергій Волконський. Після великого балу в домі генерал-губернатора відбулася організована Котляревським вистава п'єси Олександра Шаховського «Казак-стихотворець». До вистави Іван Петрович залучив своїх вихованців, що виконували гуртові пісні, якими було поповнено зміст п'єси. Та не тільки він додав на свій смак пісні, а й дозволив собі переробити окремі сцени, надаючи їм правдивішого народного колориту.

Роль Марусі виконувала Таня Преженковська. Поза текстом п'єси вона проспівала народну пісню «Віють вітри», яку вперше почув Іван Петрович із уст безталанної Натаалки. Він, слухаючи цю пісню, відчував у ній глибоко зворушливу сердечність виконання, що засвідчувало народження артистичного таланту.

Про здібності Тетяни Гнатівни Преженковської знав Котляревський з розмов театральних любителів, а тепер переконався, почувши її чудовий голос та пересвідчившись у майстерному вмінні тримати себе на сцені. В повному узгодженні з голосом вона надавала гармонійної пластичності своїм рухам, що пасували до її жіночої вроди. Саме такі артистичні властивості Преженковської захопили Івана Петровича. Довідавшись, що молода акторка добула успіхів не тільки виступами по запрошенню в Полтаві, а й в інших містах, він шукав нагоди повести з нею розмову про подальше співробітництво для прославлення місцевого театру.

На закінчення вистави хлоп'ячий хор вихованців будинку проспівав пісню Климовського «Іхав козак за Дунай».

Князь і княгиня були задоволені виставою. Сергій Волконський вітав Преженковську й Котляревського. Він потис Івану Петровичу руку, промовив:

— Ви розпочинаєте корисне діло... Це початок створення української народної драми.

— Ваші слова, Сергію Григоровичу, зворушують мене. Я чую їх від прославленого в боях воїна.

— То минуле... Ми перемогли наполеонівські полчища, але вітчизна вимагає від нас нових подвигів. Мене тішить те, що своєю діяльністю тут, у Полтаві, ви готуєте ґрунт для великих справ. Адже в культурному відродженні кожного народу театр відігравав неабияку роль.

— Так... Радий, що ви вгадуєте мої наміри. Хочеться створити театр не для легкої розваги, не для потакання слізливим дамам, а такий, щоб у ньому полум'янів вогонь відродження!

— Ви маєте рацію. Кожен народ у своєму розвитку проходить через цей священний храм, простуючи до світла правди і благоденства. Бажаю вам успіхів і горджуся полтавцями.

Перевівши зір на картину, що висіла на стіні в залі, Волконський додав:

— Ось полотно полтавця Володимира Боровиковського. Це ж талановито намальована картина. Вона могла б змагатися з кращими експонатами європейських музеїв.

З картини поглядала сповнена тихої задумливості жінка на тлі сільського пейзажу...

Тим часом підійшов управитель канцелярії генерал-губернатора Новиков, діловито звернувся до Котляревського:

— Нам конче треба цими днями зустрітися й поговорити... Бувайте здорові... Князь дозволив подати для вас і Преженковської свої коні...

За кілька хвилин Котляревський і Преженковська сідали в розкішні губернаторські сани, оббиті ведмежим хутром. Баскі коні помчали вулицею. Іван Петрович відчував біля себе теплий подих жінки, що своїм співом під час вистави торкнулася глибоких струн у душі. Хотілося ще довго їхати, відчувати цей теплий подих і пригадувати той спів, що переносив думки в пережите минуле, воскрешав образ тієї, що так задушевно, без театрального позування, співала колись цю рідну, зворушливу пісню. «Віють вітри, віють буйні», — ніби виринав з минулого рідний, незабутній голос.

Швидко домчали коні до квартири Преженковської, і вона граційно вистрибнула з саней.

— До побачення! — гукнула.

Зникла, як привид, а з ним розвіялися і сердечні згадки.

Дома в думках ще довго продовжував розмову з Волконським про роль театру у відродженні...

Зустрічі Котляревського з Новиковим переросли в задушевну дружбу. Особливо зближував їх спільний інтерес до літератури. Родич відомого просвітителя Миколи Івановича Новикова, Михайло Миколайович багато знав цікавого і повчального з діяльності видавця сатиричних журналів часів царювання Катерини II та Павла I. З його розповідей Іван Петрович дізнавався про різючі епізоди з переслідувань журналіста-сатирика та п'ятнадцятирічного його ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці.

У Петербурзі, до прибуття в Полтаву на посаду управителя канцелярії генерал-губернатора, Новиков зустрічався з молодими літераторами, приятелював з письменником Федором Глінкою, входив у таємне товариство «Союз порятунку» та брав участь у масонській ложі. Не раз він розмовляв з Пестелем та іншими буревісниками дворянської молоді.

Разом друзі читали нові журнали. Обоє їх цікавив журнал «Украинский вестник», що почав у 1816 році виходити в Харкові.

Одного грудневого вечора 1817 року Михайло Миколайович приніс до Котляревського цілу паку журналів і газет.

Ще на порозі гукнув:

— Ура! Перемога, Іване Петровичу!

— Яка перемога?

— Є повідомлення із столиці про надання вам звання майора! Це ж перемога!

Пригадавши розумні слова дорогого Василя Капніста, Іван Петрович відповів:

— Капітанів та майорів у мундирах у нас досить. Та мало капітанів духовного життя, мало майорів гуманізму й освіти.

— Але зважте, що вам надано звання майора за виховну роботу, за працю в Будинку для виховання бідних. Та й те зважте, що це була ініціатива такої гуманної людини, як наш Рєпнін. Отже, дозвольте поздоровити вас і потиснути руку. Офіційно сам Рєпнін повідомить вас на черговому прийомі.

— Дякую, — скромно відповів Котляревський.

Підійшовши до столу, Новиков розгорнув принесений журнал «Украинский вестник» і промовив ще урочистішим тоном:

— А тепер прочитайте оце!
То був відгук на виставу в Харкові «Казака-стихотворца». В ньому значилося:

«Прочитавши в оголошенні про постановку оною, я сподівався побачити щось подібне до незрівнянної малоросійської «Енеїди»; мрії мої про вдоволення підкріпились ще чутками, з якими оплесками прийнята була ця опера на петербурзькому театрі, але скільки уява моя не була зайнята на користь п'єси, все ж я ледве міг дослухати кінець. Що це за твір?»

— Що ви скажете? — запитав Новиков. Іван Петрович розвів руками. — Ви створили українську «Енеїду»...

— Тільки чотири частини. Останні дві ще продовжую писати.

— Але і в тому вигляді, що є, ваша «Енеїда» стала знаменитою. В ній ви дали змогу читачам відчутти життя народу. Ви заговорили в поемі як істинний син народу...

— Я не заслужив такої похвали...

— Це не похвала... Ви порушили вікове мовчання. Подали голос, ніби з глибокого підземелля, і слово прорвалося на світ сонця. А тепер треба поширити звучання цього слова. Ви, тільки ви повинні створити українську народну драму.

— Це моя мрія. Але є багато перешкод. Та й багато службових справ, доручень генерал-губернатора. Ось зобов'язав ще й вести бібліотеку заснованого ним біблійного товариства.

— То князь виконує волю імператора, який вирішив через біблійні товариства поширювати занепалий дух божого смирення, а через військові поселення, створені за проектом Аракчєєва, здійснювати свавілля тупої військової диктатури... Будемо відверто говорити, як друзі. Після Вітчизняної війни наша країна вступила в період вражаючих контрастів. З одного боку, піднесення народного патріотизму, волелюбства, а з другого — наступ реакції у відвертих і найдошкульніших формах. Дворянська інтелігенція, що вся разом ішла на боротьбу за спасіння вітчизни, тепер розкололася на два табори. Як завжди в часи мракобісся і тиранії, виступали поодинокі будителі, провісники волі. Завжди їх боялися і знищували тирані. Пригадайте з римської історії тирана Тіберія, який переслідував історика Кремуція, бо вважав небезпечними людей розуму. Так і в наш час дух аракчєєвщини і дух вольності несумісні. Ростуть, підіймаються бурхливі хвилі, хоч поки що розби-

ваються об мури реакції. Але навіть краплини води добають каміння! А слова поетів діють сильніше за краплини води... Послухайте ось, як пише молодий поет Пушкін. Це із вірша «Вольность», який я недавно одержав зі столиці.

Хочу воспеть свободу миру,
На тронах поразить порок.

А от ще разючіші рядки:

Тираны мира! трепещите!
А вы мужайтесь и внимайте,
Восстаньте, падшие рабы!

— Далі читайте ви, — передав вірш Івану Петровичу, а сам лише повторював з прочитаного: — «Самовластительный злодей! Тебя, твой трон я ненавижу...» Сильно! Вражаюче! От що значить слово! Ви поет і це розумієте краще за мене.

Новиков розповів про столичний досвід організації масонських лож, де учасники домовлялися до спільної діяльності, до взаємосприяння.

— Я маю доручення, — повідомив він, — організувати в Полтаві відділення столичної ложі «вільних каменярів», як по традиції називають себе масони.

Іван Петрович ще в армії зустрічався з офіцерами, які брали участь у масонських ложах, слухав від них про таємні збори, наповнені містичними діями. Це все не відповідало життєвій, відвертій його вдачі. Тому він заважив:

— Я не бачу великої користі від таємних сходок аристократів, що ховаються за затемненими вікнами, одягають якесь надзвичайне вбрання, виголошують якісь символічні сповіді. Правду треба шукати в житті.

— Ви не маєте повного уявлення про товариство «вільних каменярів». Головне полягає в ідеї братерської любові, рівності, взаємодопомоги, самопізнання і морального самовдосконалення...

— То з цим не треба ховатися в темних кімнатах. Краще виносити все на світ сонця.

— Справа в тому, що світ сонця занадто захмарений у наші часи. Масони проголошують сповіді без попів і єпископів, вони проти церковщини. Та, зрештою, різні можуть бути форми об'єднань, де сходяться люди, ховаючись від блюстителів державного порядку.

— Все-таки мені подібні зібрання нагадують сентиментально-моралізаторську комедію, в якій лише не вистачає зітхання дам.

— Але навіть комедія може обернутися на драму, коли в неї внести поглиблений зміст. Признаюсь вам, що наші завдання далеко ширші. Треба насамперед ближче пізнати людей, привчитись до конспірації, а потім...

Новиков утримався сказати, що під прикриттям масонської ложі в столиці було утворено політичне товариство «Союз порятунку».

— Наша масонська ложа буде відділенням столичної «Астреї». Вам доведеться в ній виконувати роль витії. Тобто проголошувати підготовлені повідомлення, зачитувати твори, що поступатимуть до нас на зразок того вірша, з яким ми познайомились сьогодні.

Іван Петрович дав згоду прибути на збори масонської ложі...

З кожною зустріччю тіснішали взаємини друзів. Новиков знайшов у особі Івана Петровича самобутню, розумну людину...

У 1818 році на посаду ад'ютанта генерал-губернатора Репніна прибув з Петербурга підполковник Матвій Іванович Муравйов-Апостол. Він зустрівся з Новиковим.

Ще перед від'їздом зі столиці за участю братів Муравйових-Апостолів було створено таємне товариство «Союз благоденства», замість раніше заснованого «Союзу порятунку». Нове товариство виразніше визначило політичну програму, прийняло статут, в якому вимагалось розповсюджувати освіту, засновувати благодійні заклади та готувати державний переворот.

Муравйов-Апостол познайомив Новикова зі статутом «Союзу благоденства», повідомив, що в товаристві намічаються два крила: одні висловлюються за конституційну монархію, а інші — за республіку.

— Республіканці беруть верх, — додав він. — Центральна управа нашої організації покладає надії на українські групи. Ми повинні тримати зв'язки з Пестелем. Цього року його призначено в Тульчин у штаб армії. В Кам'янці перебуває наш друг Сергій Волконський. Полтавська група має розгорнути діяльність спільно з іншими групами. Нам треба мати надійних впливових людей.

— Я вважаю одним з таких Котляревського — автора української «Енеїди», — вставив Новиков.

— Ваші міркування правильні. Я добре знаю Івана Пет-

ровича. Він чудово розуміється у військовій справі. Нам треба таких.

— Я маю намір підготувати Котляревського до вступу в нашу організацію через масонську ложу.

— Так... Це виправдано нашою практикою.

— В організацію входять герої Вітчизняної війни, довідчені і хоробрі командири. Наш шановний Пестель, нагороджений за хоробрість у війні проти Наполеона золотим мечем, покладе його на вівтар великої справи «Союзу благоденства».

— До меча треба і слово нагострити...

— Так... Слово має стати подвійним мечем. Пам'ятаєте, як говорить наш друг Федір Миколайович Глінка:

Свобода! отчизна! Священны слова!
Иль будете вечно вы звуком пустым?
Нет! Мы воскресим вас!..

В цей час двері кабінету управителя канцелярії генерал-губернатора раптово відчинились, і в них з'явився збентежений Котляревський.

— Яка ганьба! Яка ганьба! — заговорив він.

— Що сталося, Іване Петровичу?

— Насамперед привітайтеся з Матвієм Івановичем і сідайте.

— Матвія Івановича я радий завжди вітати... З того часу, як, пам'ятаєте, розмовляли під Дрезденом...

— Не можна не пам'ятати берегів Ельби...

— Друзі! — заговорив Іван Петрович. — До нас у місто прибула трупа Штейна, і, уявіть собі, найкращий у ній актор Михайло Семенович Щепкін — підневільний кріпак! Душа митця не може бути скована рабством! Це ж ганьба! Це прокляття, найганебніше явище нашого часу!

— Що ж маємо робити? — Новиков, ніяковіючи, переглянувся з Муравйовим-Апостолом.

— Все зробити, щоб добути йому волю! — вів запально Іван Петрович.

— Якому поміщикові належить Щепкін? — втрутився Муравйов-Апостол.

— Курським графам Волкенштейнам.

— Твердий горіх... Дешево не віддадуть. Та й без дозволу міністра внутрішніх справ не можна викупити, — зауважив Новиков.

— Михайло Семенович Щепкін говорить, що вже порушувалося питання про його викуп, але Волкенштейни

хочуть одержати десять тисяч. І то не відпустку дадуть, а ніби продадуть іншому поміщикові, бо після смерті графа Волкейштейна маєток перейшов до опікуна, який може продавати кріпаків, а давати відпустки не має права.

— Тут потрібні не тільки кошти, а й багато іншого,— пояснював Новиков.

— Та й кошти не малі. За такі кошти поміщик може купити на Нижегородському ярмарку сотню кріпаків або стільки ж коней,— глужливо зауважив Муравйов-Апостол.

— Ми будемо збирати кошти за вистави, через підписні листи. Залучимо до цього учасників масонської ложі,— гарячкував Іван Петрович.

— Цього замало... Тут потрібні не тільки кошти, а й ім'я людини, що візьметься за цю справу. Добре було б, якби князь Рєпнін або його брат Сергій Волконський зробили купчу на себе, а потім, через якийсь час, дали відпустку. Бо князь Кочубей, як урядова особа, від якої залежить дозвіл на викуп, жорстокий і неблаганний. До того ж він не допустить, щоб поблизу його Диканьки творились такі «беззаконія».

— Ваші міркування, Михайле Миколайовичу, правильні. Я спробую поговорити при нагоді з Сергієм Волконським, а вам треба вплинути на Рєпніна. Він же прихильник мистецтва,— зауважив Муравйов-Апостол.

— Обміркуймо ж детальніше наші заходи і будемо діяти.

Одного осіннього надвечір'я, коли тумани залягли долинами Ворскли, Іван Петрович сидів за столом, дописував останні частини «Енеїди». Аж ось раптово відчинилися двері, й важко ввалився подорожній чоловік із торбою за плечима. Високий, виснажений, наполовину посивілий, з глибоко запаленими очима, наче намальований при вході до монастиря подвижник. Тільки в гострому погляді не крилося чернечого смиренства.

Стомленим голосом привітався і стояв серед кімнати.

— Семене! Чого ж так, ніби соромишся?

Важко присів біля порога, скинув торбу, поклав біля ніг.

— Де ж ти забарився? Давно ж уже закінчилася війна.

— Кому закінчилася, а кому ні.

Семен розстібнув пазуху, витяг з неї жмуток кінської гриви, поклав на коліна.

— Оце все, що залишилося від вороного. Виніс він мене з пекельного бою на березі Ельби та й упав підстрелений. Попрошався з ним, відрізав оце на пам'ять. І зараз ніби бачу, якими очима він тоді дивився на мене. Ніби хотів щось сказати... Бережу цей жмуток гриви. Добра пам'ять... — Не журися, Семене! Виходить, що наш вороний загинув на полі бою як герой!

— Та воно так... Але думалося ще з ним побурлакувати, а може, зустрітися з задунайськими братами. Хотілося напоїти ще раз його в широкому Дунаї.

— Якщо не Отамана, то, може, іншого вороного напоїмо в Дунаї або й в іншій ріці.

— Якби-то... Як говорили колись мої задунайські побратими: «Степ, кінь та воля — ото козацька доля».

Оглянувши вітальню, Семен запитав:

— Що ж у вас — усі живі, здорові?

— Поховали за цей час матір...

Лише тепер Семен зняв кудлату шапку.

— Хай легко їй буде... Добра, сердечна стара. Така була приязна та вуркотлива, як голубка.

— Де ж ти ці роки перебував? По яких світах ходив? — перевів на інше розмову Іван Петрович.

— Шукав правду.

— Знайшов?

— Всюди живеться гірко... Ходив, хотів довідатися, який широкий світ... Вийдеш на шлях, глянеш, і здається тобі, що там десь біля дерева на обрії мерехтить його кінець. А дійдеш до того кінця, і знову мерехтить перед очима несходжена безконечність. І знову ідеш... Шукаючи правди, я заходив у церкви, де по-різному службу правди. Жив з ченцями по монастирях, слухав їхні розповіді. І кожен з них по-своєму шукає спасіння. Хто бреше, а хто вірить тій брехні... Баламутять людей своїми балаґанами, а правди і не питають... Пішов я самотужки шукати правду.

Задумався Семен, мовчав.

— То хоч небагато знайшов її?

— Трохи знайшов... Тому й повернувся до вашого доколюча, бо обіцяв прийти і розповісти, як відшукується ота правда, як ви кажете, мужицька правда. — Ніби збираючись з думками, повів далі: — Найнявся служити до одного панка, був за кучера в нього. Панок той завзятий бити кріпаків та в карти грати. Хоч сам і плюгавенький, зате бахуруватий був. Охоче мене прийняв, бо мав небагато

кріпацьких душ. Намічав і мене внести у ревізькі списки, та помилився. Ставши кучером, терпів я од нього багато кривди і образ. Мовчав і виношував свій гнів. Полюбили мене дворові люди — розповідав їм про походи, про щире побратимство. Підслухав пан мої балагури і велів катувати. «Кого катувати?! Мене, Семена Битого?!» — про-рвався таки мій гнів. — «Мене, що не скорився перед катами в Турбаях! Мене, кого доля водила за Дунай і на Ельбу!» Збунтувався я і повів за собою своїх прихильних кріпаків. Наче пішли на штурм Ізмаїла! Зчинився такий заколот, що довелося тікати панові до сусіднього маєтку. Випроводжали мене бунтарі в дорогу, а самі теж лагодилися до втечі тими шляхами, якими я радив їм простувати до Дунаю. Залегла ніч, коли я вийшов уночі на простори, спалахнула пожежа в маєтку, наче освітлювала мені шлях.

— Та це, Семене, ціла життєва повість.

— Як хочете звіт, а по-нашому то зветься шуканням колючої мужицької правди, — виривалися слова, наче з глибини назбираних у житті тривоги. — Чимало побратимів я зустрічав і втрачав у мандрах, починаючи од втечі з рідних Турбаїв. Багато ходив шляхами, та не дійшов ними до кінця, — скорботою повивалася розповідь.

Читав у ній Іван Петрович не тільки принесений з мандрівок Семенів непокій, а й гнів гнаного недолями народу. Поставали вразливі картини ліро-епічного сказання, від якого пашіло достиглими придорожними гірчачками й вітрами розгойданого колосся рідних нив. Поетам належить збирати ці дарунки, щоб у слові передати для покоління...

— Мені здається, Семене, що ти наче побував у моїх мандрівників-троянців.

— Може... Тільки ваші козаки-троянці все по морях мандрують, а я по суходолі.

— Добилися й вони вже до суходолу.

— То дай боже їм пожити без панів і не зазнавати кріпацтва, бо доведеться знову мандрувати. Так, як оце я все своє життя мандрую та шукаю правди.

— Правду шукати треба. Це так. Але є різні шляхи такого шукання... Шукали правду твої, Семене, турбаївці. Багато наробили бешкету. А справа не поліпшилась... Є шлях шукання правди через освіту, шлях добрості, людяності. Добро треба шукати добром, а не злом.

— То, мабуть, довго його доведеться шукати... А слава-

ний волоський побратим Тудор Владимиреску говорив, що добром не доб'єшся... Он як!

В цей час завітав Стеблін-Камінський. Він пізнав Семена.

— Це ти, Семене?

— Виходить, що я, коли Семеном називаєте...

Вже сутінки кутали кімнату.

Семен, як і колись, підійшов до грубки, почав розпалювати вогонь.

Готувались до вистави «Ябеда». Репетиції цієї п'єси принесли багато турбот не тільки тому, що Іван Петрович поважав її автора Капніста, а й прагнув залучити до театру якомога більше глядачів. Він вважав п'єсу однією з кращих, хоч не все в ній йому подобалося. Однак не наважувався сміливо вносити зміни та доповнення, як це робив у інших п'єсах.

Після однієї репетиції розповів Щепкіну про свої роздуми над «Ябедою».

— В п'єсі є Добров і Кривосудов, є Хватайко і Прямиков; є тут добро і зло, правда і кривда, добродійність і криводушність. Але нема душевної простоти, не чути аромату наших ланів, вишневих садів... Ви мене розумієте?

— Не тільки розумію, а й відчуваю душею артиста... В таких п'єсах я виконую роль, здебільшого декламуючи, проголошую устами героя високі істини. Але п'єса сковує дію, не дає простору гри... Я проголошую устами героя ідеї, закликаю до правди, до людяності, але не відчуваю у цьому життєвої простоти, правди священних почуттів. Тому я з більшою охотою граю ролі в п'єсах Лопе де Вега, Шекспіра, Мольєра. Там більше життєвої правди, оптимізму.

В роздумах актора-кріпака Іван Петрович відчував свій голос, в якому артистичність сполучалася з народними поняттями краси.

— Хочеться до цього ще додати... — обізвався Котляревський. — Народ, який пробуджується, не може не прагнути до правди у своїх почуттях. Народ, якому історія мусить присудити майбутнє...

— Нових нам п'єс треба! Нових героїв! Цими п'єсами треба вивести театр із вузьких приміщень, де збирається

купка людей для домашньої втіхи. Треба дати ширші простори для голосу артиста!

Все сказане артистом-кріпаком ніс із собою у тиху кімнату свого дому, ніс образи народної драми, які зароджувалися, полонили його думи, хвилювали уяву. На порозі зустрів Семен, стурбовано звертався:

— Так довго забарилися. Такі задумливі... Чи не закохалися часом у кого?

— Так, закохався...

— А хто ж вона, та краля?

— Така, що не дає спокою ні вдень ні вночі, бо хвилює серце і тривожить душу...

— Як же її звати?

— Ще нема їй ім'я...

— Дивно... Без ім'я не можна...

Довго на самоті думав Іван Петрович. Поставала в уяві проста дівчина-полтавка, щира, добра, що любить матір... Батька нема... Коханий давно пішов на заробітки, обіцяв повернутися... Сватається заможний пан... Мати вагається... І все це переплітається народними піснями. В таких роздумах відсуваються десь на другий план виплекані раніше образи козаків-троянців. Їх заступає постать сердечної, ніжної, як пісня, Наталки Полтавки. Очевидно, так треба і назвати задуману п'єсу — «Наталка Полтавка».

Вранці, коли Семен зайшов у кімнату, Іван Петрович сказав:

— Ти запитував, як звати її?

— Так, запитував... Не можна закохуватись, не знаючи ім'я...

— Її ім'я Наталка Полтавка.

— Хороше ім'я... Щастя вам на все добре.

— Але це ж тільки в думках...

— Коли в думках, то може бути й на ділі. Так воно водиться...

Шукав тепер нагоду повести раніше обіцяну розмову з Преженковською. За останні роки вона, незважаючи на свою молодість, набула сценічного досвіду й популярності, встигла прославитись у харківських виступах разом з Щепкіним у трупі Штейна.

Нагода трапилась після однієї чергової репетиції. Іван Петрович запросив акторку послухати текст дій «Наталки Полтавки», в яких героїня виконує пісні. Тетяна Гнатівна була вражена зачитаним.

— Вважаю честю для себе виступити в такій ролі. Обіцяю вкласти в неї найсердечнішу щирість,— акторка нагородила автора приязною усмішкою.

— Спасибі, Тетяно Гнатівно... Прошу дозволу вести цю роль за моєю консультацією... Особливо треба подбати про костюм героїні.— У Котляревського промайнула думка про вбрання, що його у незабутні святкові дні одягала його подруга юності. Тож вона сама колись квітчала вбрання народними вишивками.

— Так... Для виступу на сцені багато важить вбрання акторки,— погоджувалась Преженковська.— Ваші поради в цьому виконуватиму.

— Треба, щоб це вбрання було художньо-народним. Адже в кожній вишивці й мережці проглядає душа народу... При вашій вроді це буде чарівно...

— Ой, не говоріть такого, Іване Петровичу,— зашарілась акторка й пройняла іскрами свого погляду співбесідника, простерши йому руку...

Під враженням розмови Іван Петрович прибув на виставу «Ябеды» Капніста. Серед глядачів був і автор п'єси. Починали виставу, за звичаєм, декламаціями. На цей раз Котляревський приготував для декламації вірш, який відповідав його настроям та роздумам, сам зачитав його. То була поезія Капніста «Разлука».

Лилися слова задушевної декламації. Зворушливо закінчував декламатор:

Ведь не смерть нас разлучила,
Возвратится мильй друг.

І декламація, і вистава пройшли з успіхом. Задоволений Капніст запросив до себе на вечерю Івана Петровича, артистів та своїх друзів. Серед них були Новиков та Муравйов-Апостол.

Підіймаючи старечою рукою перший келих, Капніст промовив:

— За здоров'я служителів сценічного мистецтва! За успіхи артистів! За успішну виставу, що принесла нам сьогодні багато приємності. Схиляюся перед тими, хто своєю грою на сцені несе світ розуму і почуттів. Схиляюся перед мистецьким покликанням артиста! Хочу зараз домовитись і запросити всіх присутніх до себе в Обухівку після того, як відбудеться ще інша вистава з не меншим успіхом! А тепер прошу промовити слово Івана Петровича, якому ми вдячні за організацію вистави.

Котляревський несміливо підвівся:

— Дякую за добре визнання вистави. Я називаю першими винуватцями успіхів у цій виставі Михайла Семеновича Щепкіна і Тетяну Гнатівну. Вони принесли розквіт своїх сил на нашу полтавську сцену, освітили її життєвою силою.— Звернувши приязний погляд на Щепкіна, Іван Петрович мовив далі:— Хотілося б, щоб Михайло Семенович не тільки зі сцени, а й тут, у колі прихильників, сказав кілька слів, допоміг нам зрозуміти таємниці артистичного мистецтва.

— Просимо, Михайле Семеновичу! — загули голоси.

З келихом у руці Щепкін виглядав не так артистично, як на сцені. Перед учасниками вечора стояв скромний, навіть сором'язливий молодий чоловік, в очах якого крився затамований смуток. Ніхто не звик таким бачити артиста, який потішав багатьох своїм сміхом.

— Правильно, що артист несе через сцену світло розуму й почуттів. А світло є завжди наслідком горіння. Навіть у трагедії, коли артист удає, як згорає пристрасний герой, сіється кризь пільму умовності світ жорстокої правди. Артист, і ридаючи, і сміючись на сцені, навіть удаючи блазня, розкриває душу людини, що є прикрасою всіх прикрас на землі. Серце артиста завжди прагне до краси, до волі... І тоді, коли він сміється, а душа його ридає, і тоді, коли він читає урочисті оди, а гіркотою наповнене серце щемить... Артист може зносити і приниження, і образи. Від нього вимагають сміху і сліз... Прошу пробачення... Так думає і відчуває артист-плебей...

З очей Михайла Семеновича бризнула сльоза і впала в келих, який він підніс до своїх уст.

Раптово обізався Муравйов-Апостол.

— Підношу келих і закликаю до звільнення артиста від кріпацтва! Кладу на це святе діло золоту табакерку, що одержав разом з нагородами у Вітчизняній війні.

В залі на мить запанувала тиша, лише покотився дзенькіт келихів. Іван Петрович нахилився до артиста. Капніст звівся, промовив:

— Ваш учинок, Матвію Івановичу, гідний похвали і підтримки.

Збори масонської ложі «Любов до істини» відбувалися в Писарівці — маєтку Новикових. Тут зустрівся Котляревський з давнім своїм знайомим Василем Лукашевичем, якого знав як організатора козацького полку в Переяславському повіті. Він був активним членом товариства «вільних каменярів». Прибули на збори С. Ф. Левенець, Л. М. Дяков та інші масони.

Управитель масонської ложі Новиков підготував до зборів уривки біблійних текстів, які могли бути використані для поширення протестантських настроїв.

У затемненій завісами кімнаті на столі, застеленому чорним покривалом, мерехтів синій вогник лампадки, кидаючи мляві одблиски на присутніх, що сиділи, вдягнені в традиційні для «вільних каменярів» мантиї. На столі лежала біблія. Все це надавало підкресленої таємничості.

Спершу Новиков повідомив, що уряд посилено переслідує зібрання масонських лож. На це Лукашевич, з властивим для нього гумором, зауважив словами «Енеїди», поглянувши на Котляревського:

Коли кого міх налякає,
То послі торба спать не дасть.

Іван Петрович нічого не відповів. Він уже тримав у руках біблію і, виконуючи обов'язки «витії каменярів», почав зачитувати помічені в ній Новиковим місця.

Помірно, виразно і урочисто лилися слова «витії»:

— «А хто зробить шкоду ближньому своєму, тому треба зробити те саме, що він учинив. Перелом за перелом, око за око...»

Пауза... Роздуми...

— «Не вливають вина нового в міхи старі; а то прорвуться міхи, і вино повитікає, і міхи пропадуть».

Пауза... Меркне вогник лампадки.

— «На ріках вавилонських, там сиділи ми і плакали, згадуючи про Сіон...»

Пауза... Тихий шепіт...

— «Ти віддав нас на погорду сусідам нашим, на посміховисько й наругу тим, хто живе навколо нас. Зробив нас жинчею в народів, предметом покивання головою для чужинців...»

Пауза...

Блимнув, затріщав вогник лампадки...

— «Ви сіль землі. Якщо ж сіль втратить силу, то чим зробиш її солоною? Вона не потрібна ні на що, її тільки викинути геть на поправання людям».

Пауза... Роздуми...

— «Усьому свій час, і кожна річ має пору під небом».

Далі зачитувалися біблійні епізоди з життя Соломона, Давида, Саула. Ізраїльтяни обирають царем Саула, який кує із золота престол і множить бідність, безчестя в країні.

— Древня мудрість завжди оновлюється, — пояснював Новиков. — Ми понесем древню мудрість, наповнюючи її новими ідеалами.

Роздуми обривалися тихими речами. Блимав млявий вогник лампадки.

— Ми не тільки «вільні каменярі», а й грабарі, що прокладають шляхи через небезпечну трясовину, — вів далі Новиков. — Наша масонська ложа повинна мати вплив у всіх галузях життя. Зараз розвивається торгівля, зароджується промисловість. Знайшлися і в нашій країні мастаки, що побудували пароплав. Стає до ладу парова машина, яка несе зміни в господарському житті. Тепер на дерев'яному ралі кріпака далеко не поїдеш. А відкриття нових портів вимагає пшениці.

— То давайте нашій шляхи освітлювати не цими лампа- дочками масонськими, а смолоскипами, — зауважив Іван Петрович, заклав оздоблену кованим сріблом біблію, від чого захитався вогненний язичок у лампадці, відриваю- чись від гнота. Ще мить — і він погас.

Стривожені масони замовкли. Обізвався Котлярев- ський:

— Виті належить говорити і в п'ятні... Жодна п'ятма не згасить світла совісті. Адже найтемніше буває перед сві- танком, — з цими словами розчинив вікно.

Війнуло свіже повітря, і в кімнату влетіла пташка. Від несподіванки масони загомонали. Пташка попурхала і сіла на біблію.

— Це символічно, — обізвався Новиков. — Пташка сим- волізує чистоту людських душ. Провидіння підказує нам ширити братерство.

— Нема нічого несподіваного в тому, що до нас завітала пташка. Очевидно, яструб її загнав сюди, — зауважив Кот- лярєвський.

— Коли так, то це ще знаменніше. Пташка знайшла спасіння від яструба...

— А буває так, що пташки гуртом і яструба поскубуть та попатрають.

Розмови набували практичного змісту, масони скидали з себе дивовижні мантії і сідали в тісніше коло.

Закриваючи збори масонської ложі, Новиков говорив: — Через наше братерство переможе дух істини...

— А в яку клітку доведеться потрапити тому духу іс- тини?

— Ви, Іване Петровичу, невиправний гуморист.

— Я хочу конкретно уявити той дух істини, — продов- жував сперечатися Котлярєвський.

— Поняття це визначить історія...

— Всяка буває історія і різні історики. Біблію теж мож- на по-різному пояснювати або її заперечувати.

— А що ви наважитесь заперечити, що вам не подо- бається в ній?

— Не подобається, що бог створив людину по своїй по- добі. Мені здається, що без цієї подоби людина була б сміливішою, веселішою і не так би лякалася пекла...

Після зборів «вільних каменярів» Новиков, Муравйов- Апостол, Лукашевич, Котлярєвський мали ще окрему бе- сіду.

Потім він завітав до Щепкіна, розповів йому про масон- ське зібрання.

На другий день Щепкін запросив Івана Петровича піти разом на ярмарок. Спустилися з гори Панянки на просто- рий майдан, що слався аж до Ворскли. Тут юрмилася си- ла-силенна люду. Галас сплітався з ревінням волів та ко- рів, свинячим кувіканням, меканням овець. Навіть мо- настирський басовий дзвін не міг заглушити ярмаркового гамору.

Здавалося, що під монастирською горою розпласталася багатобарвна велика жива істота. Вона ворушилася, по- взла і піла з Ворскли воду. Повітря ніби колихалося сизи- ми хвилями.

Друзі поринули в натовпі. Михайло Семенович торгу- вався, купуючи в'язку тарані з чумацького воза, викликав чумаків на розмови, змушував їх і лаятись, і жартувати. А купивши тараню, сказав Івану Петровичу:

— Мене цікавлять розмови, рухи, пози, звички простих людей, вираз обличчя у гніві і в гуморі. Народ — великий

артист. Все справді артистичне криється в народі. Це — найкраща школа. Якщо раніше вимагали від артиста урочистих жестів та інтонацій, то життя висуває нові вимоги артистичності.

В центрі ярмаркового майдану тяглися ряди виробів ткацьких, кравецьких, чинбарських, лимарських, шевських, теслярських, ковальських. Тут були підупалі цеховники, які не витримували конкуренції зі спритними промисловцями. Тому цехмістри з довгими палицями в руках та ратмани ходили без колишнього гонору й губилися серед синьожупанного міщанства.

Зате спритно в натовпі нищпорили всілякі жевжики, хихикали веселі молодичі та пустомелі.

З'явився виборний із заворсклянського села, пов'язаний рушником, а з ним, теж пов'язаний хусткою, пан возний. Обидва напідпитку. Загомоніли міщани:

— То наш пан возний заручився... Завзятий юриста, з живого і з мертвого здере.

— Та й посватав дівчину — вродливу сироту чесного роду...

Виборний з возним зупинилися біля курських богомазів, щоб купити вінчальні ікони. Продавець багато говорив, вихваляючи свій крам.

— Чи ти свого язика, чи ікони продаєш? — поспитав його виборний.

Поруч вигукував продавець квасу. До нього підійшов чумак з мазницею. Дивився-дивився на продавця, а далі запитав у виборного:

— Скажіть, добродію, що то він вигукує: «ржяной квас»?

— То таке питво, що від нього людина заірже. Тому й «іржяной квас» називається.

Обізвався і возний:

— Сіреч... Тее-то як його, напій прохладительний і весьма-очень іскусно зділаний. Даже наша весьма пристойна дякониха вельми несорозмірним глеком п'є для прохладження обільної утроби.

— Нам таке питво не годиться. Краще б таке, щоб не іржати конем, а заревти волом. А де тут дьоготь продають?

— Дьогтю питаєш? Ха-ха-ха, — брався за боки виборний. — Тут тільки витрішки продаються.

— То торгуйте ними на здоров'я, — зауважив чумак і поніс далі свою мазницю.

Щепкін із захопленням спостерігав, прислухався до розмов.

— Підемо подивимось на лицедійство, — возний потяг виборного на кінець майдану.

Щепкін з Іваном Петровичем пішли слідом. Натрапили на різні розваги, ігрища. Співали бурсаки, танцювали цигани, водячи загнужданого ведмеда.

Увагу привернув мандрівний жебрацький хор, в якому співали чоловіки, жінки, підлітки, виконуючи псалми та народні пісні. Хор обступили колом люди. Михайло Семенович уважно прислухався.

— Чудові голоси, — кинув він Івану Петровичу, який зосереджено вловлював звуки сильного жіночого голосу, відчуваючи в ньому ніби щось знайоме. Та не міг збагнути, де чув подібний голос, і вирішив: «У кожному тужливому жіночому голосі чути щось рідне для багатьох».

Простуючи далі, Михайло Семенович говорив:

— Тут народжується мистецтво. Треба підняти завісу, за якою проходить у всій різнобарвності життя народу, що вміє чудово співати, вразливо і гостро сміятися, пристрасно любити, глибоко сумувати. Нам треба замінити на сцені і сентиментальну слізливість і абстрактну людину звичайними, щирими почуттями.

— Цілком поділяю ваші думки...

— Сподіваюся, що своєю «Наталкою Полтавкою» ви відкриєте двері в широкий світ. У вашій п'єсі я обов'язково виконуватиму роль, яку ви запропонуєте.

— Інакше я не мислю! Хочу, щоб цю роль виконували ви не як кріпак графів Волкенштейнів, а як вільний актор. Дві події мають відбутися в нашому місті — вистава нової п'єси і ваше звільнення.

Повернувшись додому, Іван Петрович думав про жебрацький хор. Виходив на ганок, вдивлявся в закутаний темінню ярмарковий майдан. Там біля циганського шатра мерехтіло вогнище. Звідти легким подувом розносилося наснажене кінським потом повітря, чувся циганський лемент, крізь який прорвався голос жіночої пісні. Вона лебединим риданням покотилась, б'ючись об придорожні явори, але швидко обірвалася, ніби пірнула в темну безодню, викликавши нову тривогу й роздуми.

«Піти пошукати цю співачку, — промайнула думка, — але куди йти серед ночі?»

Після ярмаркового концерту стомлені жебраки розташувалися на ночівлю поруч з циганським табором під старезним дубом, що могутньо розкидав край шляху свої віти. Кутаючись у лахміття, відпочивали жебраки. Тільки їх бородатий вожак, ніби біблійний пророк, з костуром у руці обходив навколо, прислухався. Віддалік лунали металеві ридання монастирського дзвону. Нерухомо сиділа жебрачка, і її думки снували химерні тканини під шелест дубового листа. Мимохіть криком стривоженої душі вирвалася з її уст мелодія «Віють вітри, віють буйні», розляглася просто-рами.

Жебрацький ватажок прикинув, знав, що співачка часто співає цю пісню, вишиваючи рушничок — червоні кетяги калини і чорні листочки віночка. Више рушничок, комусь подарує, а потім знову вишиває інший тим самим узором. Коли хто розпитує, для кого вишиває, то мовчить — тільки зітхне.

Уже кутала вечірня темінь надворсклянські долини. Жебрачка тішила свій погляд вечірньою зорею, що меркла, ставала лазуровою. Разом з нею меркли потомлені очі жебрачки — вона засипала, поринаючи в таємничі видіння.

Ось перед нею, ніби з туману, проступив куш калини. Легким метеликом лине назустріч червоним гронам. Ламає голову тому, що сидить під дубом. Простягає руку, але не може дістати до нього. Ось-ось має покласти віночок на його задумливе чоло, а воно далі відпливає за хвилиною. Знову підбігає... Вже близько, можна обняти. Та тільки простягне руки — він далі... Ось ніби чує його голос... Такий теплий, ніжний. Серце тремтить у чеканні. А потім все обволікається туманом і тіло пронизує холод.

— Не тікай! — гукає і прокидається. Серце, як та чайка, тріпоче крилами, пливе по лазурових переливах, шукаючи гніздечка. Хочеться, щоб повернувся жаданий сон, ще приніс тривогу...

А ледь-ледь засірів ранок, вожак звелів підійматися і лагодитися в дорогу, розповідаючи про нічну пригоду: — Приходив уночі до циганського табору якийсь дивний чоловік... Питав ту, що співає. Циган відрядив його, домовившись вранці про це поговорити... То, мабуть, пашпорти мають перевіряти. Треба поспішати в дорогу! Тікаймо швидше, щоб позбутися напасті.

Жебраки хутко вийшли за Зінківський шлях, вирушили до Диканьки.

Черв'яковими килимами стелилися придорожні гаї. Ішла жебрачка назустріч недолі, несла в смутком повитих очах іскри зрадливих надій. До її обвітрених ніг схилялися прибиті пилом головки зів'ялого ромену.

Ішла горем бита жінка і несла скорботу в невідомі світи. Несла таку пекучу тугу, яку носили невільниці, коли перед ними стелилися несходимі шляхи до турецьких гаремів.

Здавалося, що то не тумани залягали край шляху по долині, а непроглядний сивий смуток. Ніби пливла в ньому лебединим плеском жінка-полтавка.

Колихалося перед очима легке павутиння і тануло разом з хмарами у вітровійному безмежжі.

Попереду жебрацької ватаги важкою ходою брів у дорожній пилюзі з костуром у руці старий ватажок. Вітер розчісував його сиву бороду і замітав жебрацькі сліди.

Нелегко було переборювати всі непередбачені перепони, щоб викупити Щепкіна. При кожній нагоді Іван Петрович натякав друзям про необхідність прискорити звільнення актора. Довелося зрештою переконати гуманного князя Репніна. До того ж Сергій Волконський, відгукнувшись на прохання Муравйова-Апостола, звернувся до брата і обіцяв взяти участь у благородній справі. Але багато ще не вистачало до десяти тисяч, які треба було сплатити за Щепкіна. Репнін вніс найзначнішу суму і оформив купівлю на своє ім'я. Це було в кінці 1818 року, коли Котляревський уже закінчував п'єсу.

Незабаром до Репніна з'явився керівник трупи Штейн, подав контракт, підписаний ним ще з Волкенштейнами на Щепкіна, і просив переписати його з внесенням імені нового власника.

— Моя совість не дозволяє підписувати подібні контракти, — відповів князь.

— Світлий князю, — благав Штейн, — я маю з трупою переїхати в інше місто. Але без контракту не можу повезти з собою Щепкіна.

— То й добре. Залишайтеся з трупою на кілька років у Полтаві. А потім я дам відпустку Щепкіну, і він повернеться з нашої губернії вільним актором. До того ж часу я

прошу поводитись з ним, як з людиною нікому не підлеглою, крім мене. Що ж до перебування вашої трупи в Полтаві, то можу запевнити — в місті вистачить роботи. Тут інтерес до театру поширюється з розвитком торгівлі, ремісництва. Тепер не та Полтава, що була двадцять літ тому.

Великодушність князя приголомшила Штейна. Тепер він не міг свавільно ставитись до актора. Більше того, — сам Штейн потрапив у залежність від Щепкіна, без участі якого в трупі не міг він мати належного успіху.

Найбільше радів з цієї події Котляревський, готуючись дати виставу «Наталки Полтавки» з участю Щепкіна.

І ось у новому приміщенні полтавського театру відбулася прем'єра «Наталки Полтавки». Крім місцевої знаті, театр заповнили купці, ремісники, різночинська інтелігенція. В губернаторській ложі сидів Рєпнін з княгинею і одинадцятирічною княжною Варварою. Брат Сергій Волконський, що приїхаву гості, теж був тут разом з нареченою — юною красунею Раєвською. В іншій ложі сидів любитель театру відомий вельможа Дмитро Прокопович Трощинський з своїм родичем Василем Панасовичем Гоголем та його десятирічним сином Миколою Гоголем — учнем полтавського повітового училища.

В театр запросили своїх друзів Новиков і Муравйов-Апостол. На хорах купчилися простолюди...

Піднялася завіса... Зі сцени повіяло поезією рідної Надворсклянини, України. Глядачі з сердечним завмиранням побачили прості краєвиди. Не палаци, не церкви постали перед очима, а сільська похила хата, повита вишневим садком. З неї вийшла Наталка, несучи відра на коромислі. Прямуює до криниці, ставить відра... Замислилась... Поїлася пісня «Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться». По голосу глядачі пізнають Таню Преженковську. Але тут вона не така, як в інших п'єсах. Сама роль підказувала їй інше виконання.

Постають нові й нові сцени. Викликає сміх кумедний возний Тетерваковський своєю каліченою мовою. Не один з присутніх чиновників пізнав самого себе.

Розгортається на сцені зіткнення двох сил. З одного боку — честь, гідність, повага, щирість почуттів, з другого — моральна обмеженість, крющотворство, формальне існування людини.

Міняються картини, відкриваються двері хати Терпелихи — матері Наталки. Ллється пісня «Чого вода каламут-

на», і здається, що хвиля збиває каламуть у чистій течії Ворскли.

А от почувалася пісня «Дід рудий, баба руда»... Публіка завмирає. З'являється в ролі Макогоненка улюблений актор Щепкін. Він не вдається до штучних прийомів комізму. Все в ньому просте, звичайне, правдиве. Але глядачі сміються. Сміх викликає разюча правда. Саме такими невгомними, розважливими, хитрими доводиться часто бачити сільських виборних або безжурних чумаків.

А от вражає своєю широкою, як степове роздолля, вдачею бурлака Микола. Такі й пісні його, така й мова.

Лунає зворушлива пісня «Сонце низенько» — з'являється Наталчин коханий Петро. Задушевно звучить розмова бідних юнаків Миколи і Петра, вони розуміють один одного, стають побратимами. «Знаю я добре, як тяжко бути сиротою і не мати містечка, де б голову приклонити», — звучать ширі слова бурлаки.

Відданість, щирість, любов перемагають. Наталка після тяжкої душевної драми досягає щастя.

Заключна картина, побудована драматургом за принципом сценічного ансамблю, викликає піднесення.

Падає завіса. Глядачі просять автора вийти на сцену. З'являється Котляревський, зустрінутий бурею оплесків. Генерал-губернатор запрошує його в свою ложу. Сюди з'являється і Трощинський. Поздоровляють автора з перемогою. Капініст запрошує Котляревського і акторів побути до нього в Обухівку.

— А від Обухівки не так далеко і мої Кибинці, — обізався Трощинський. — Дамо виставу в моєму власному театрі...

Коли Іван Петрович вийшов з ложі генерал-губернатора, його оточили артисти. Підійшов, вітаючи, Стеблін-Камінський, а з ним молодий харківський літератор Орест Михайлович Сомов, який співробітничав у журналі «Український вестник». Він передав Котляревському вітання від харківських літераторів, а від Гулака-Артемовського подарунок — примірники журналу з його байками.

Іван Петрович запросив друзів до свого дому. Але тут обізався Щепкін:

— Пропоную прогулянку на Ворсклу!

— На Ворсклу! На Ворсклу! — залунали вигуки.

Тоді подав свій голос і Семен Битий, що весь час осторононь спостерігав за Іваном Петровичем:

— Можу провести до рибальського куреня. Там добудемо і казана, і рибу!

— Це чудово! На Ворсклу! — гукнув Щепкін і рушив на шлях, а за ним інші.

Стояла тиха місячна ніч. Гомінкий гурт спускався по Паняниці до Ворскли. Зупинилися коло берега, розпалили вогнище, принесли від рибалок казана і риби. Щепкін, сидючи поруч Семена, підкидав у вогнище цурпалки. Їх обох обдавав дим.

— Це добре, — говорив Щепкін, — коли б'є в обличчя дим. Мені пригадується мати в закуреній димом хаті. Завжди вона була обдимленою, і я її, навіть заплющившись, упізнавав по димному духу.

— А мене коли обдає дим, то ніби виринають з нього задунайські побратими навколо козацького вогнища, — обізвався Семен.

Місяць поволі котився на захід, нахилиючись до Ворскли, а зорі снували по землі шовковими нитками прозорі мережива. Природа зливалася в єдину гармонію з людиною, торкалася її душі, вселяла почуття приязні, дружби, любові.

Поруч Івана Петровича сиділа Преженковська. Вона поклала руку на його голову і грайливо перебирала чуб. Від цього ставало тепліше, душа розкривалася для радощів і скорботи. Здавалося, ніби прозорішала вода в п'яті ночі. Тоді хвилини наповнювалися дивною музикою. Уявлялась дорога пісня, яку так вправно виконувала артистка. З тією піснею думки переносились у пережите минуле. Поглянувши на сусідку. Зараз вона здавалася йому чарівною.

— В цьому Наталчиному вбранні ви якась особлива. Я уявляю вас такою не в сценічній грі, а в житті.

— Для мене сцена і життя нерозмежовані.

— Хотів би вас завжди бачити такою.

— У цьому вбранні?

— Так, у цьому вбранні і такою ж сердечною.

— Обіцяю бути такою.

— І завжди виступати на сцені в такому вбранні?

— Обіцяю...

Преженковська потисла йому руку і поклала голову на плече. Іван Петрович відчув, як тривожно забилося серце, а в думці роїлось питання: «Це правда чи артистична гра, пустотлива розвага? Що може вмістити в собі серце людини?»

Раптом думки розвіялись срібним дзвоном дівочого сміху. Ніби збагнувши роздуми свого сусіда, Преженковська голосно засміялася. Той сміх поглинув музику тиші... Жаринки меркли на кострищі, вітер оживляв їх тихими поцілунками, а навколо розливалася над плесами зачарована темність...

Червоною загравою вже займався схід, розсипав рожево-райдужні перлини по дрібній росі.

До Івана Петровича підійшов Щепкін, обняв його:

— Друже рідний! У цій гармонії буття, в гармонії неба і землі я пізнаю таємницю нашої дружби... Хочеться обійняти не тільки тебе, а й наш народ, що виплекав таку чарівну пісню. Хочеться обійняти весь світ, що породжує красу почуттів, які лінуть з віків минулого і б'ються в невідомі далі!

Вранішній вітерець підхопив слова, покотив радість тихою, пробудженою хвилею.

Разом вони сприймали всю принаду і втому подорожі — їхали з артистами в Обухівку на запрошення Василя Капніста. Кожні гони шляху несли друзям щось невідоме, відкривали нові картини. Серпнєве сонце не пекло, а лашилося, і люди поділяли між собою його тихі усмішки.

Часом усмішки гасли на устах, коли зустрічалася валка понурих від тяжкої подорожі чумаків або потомлених крипаків, що пленталися, мов очманілі, повертаючись з панських ланів. Зникала усмішка і з лиця Щепкіна.

Будинок Капніста в Обухівці не відзначався розкішними прикрасами та готичними вежами, як у маєтках інших поміщиків. Василь Васильович любив простоту в побуті і поведженні, незважаючи на своє становище і обрання його в 1817 році губернським маршалом дворянства. Простоту сприймала душа поета так, як писав у своєму вірші «Обухівка»:

Приютный дом мой под соломой,
По мне, — ни низок, ни высок,
Для дружбы есть в нем уголок;
А к двери, знатным не знакомой,
Забыла лень прибить замок.
Горой от севера закрытый,
На злачном холме он стоит;
А Псел, пред ним змеей извитый,
Стремясь на мельницы, шумит.

Капніст не давав бучних бенкетів «на три губернії», не тримав придворного хору з кріпаків, які прославляли б пана перед гостями. В цьому будинку ніколи не бував ні Аракчєєв, ні інші високі чиновники. Зате у його стінах зріли передові погляди Олексія Васильовича Капніста, Миколи Івановича Лорера, тут охоче бував Пестель, брати Муравйови-Апостоли, Сергій Волконський, Михайло Новиков.

І тепер всі вони були присутніми, коли в Обухівці гостювали Котляревський та Щепкін. В старосвітській просторій вітальні столи було накрито килимами, заставлено стравами, срібними келихами. На стіні висіли фамільні портрети.

Василь Васильович пояснював гостям: — Це портрет мого діда Петра Христофоровича Капнісуса, героя грецького повстання проти турецького гноблення. А це портрет моєї матері — українки Софії Андріївни. Ото й килими є пам'яттю моєї матері. Під сволюком цієї вітальні я прожив шістдесят років. Прошу гостей у цій фамільній вітальні Капнісосів сідати за стіл.

Господар запропонував наповнити вишнівкою та слив'яною келихи і звернувся до гостей:

— Коли виставляли в полтавському театрі мою «Ябеду», я пообіцяв запросити артистів у Обухівку, якщо відбудеться нова вистава ще з більшим успіхом. Таке сталося. «Наталка Полтавка» перемогла всі інші вистави в полтавському театрі. Спасибі автору і акторам!

Вся обстановка схиляла присутніх до простого поводження, до відвертості й дотепів. За столом розмовляли про різні новини. З подіями у політичному житті був добре обізнаний Пестель. Знаючи Василя Капніста як протівника аракчєєвського режиму, Пестель сміливо розповідав про нещодавнє чугуївське повстання військових поселенців.

— А в Шебелинці селяни вчинили заколот, — говорив він, — забарикадувалися возами колом у кілька рядів і вели бій з каральними військами.

— Панове, — обізвався Новиков, — яку з подій цього, 1819 року майбутній історик поставить на перший план — чугуївське повстання чи виставу «Наталки Полтавки»?

Цей дотеп примусив зніяковіти Котляревського. Щепкін непомітно потис йому руку.

— Обидві події варті уваги, — відповів Сергій Муравйов-Апостол, — бо обидві вони є повстаннями проти...

— Повстаннями проти всього, що сковає думку, почуття, гальмує наш розвиток, — додав Новиков.

Після обіду гості розійшлися на прогулянку. Котляревський і Щепкін спустилися на берег Псла. Сонце, сідаючи над обрієм, розсипало проміння в прозорій хвилі, вигравало відблисками на чистому піщаному дні. Лягав на землю теплий вечір. Плескіт води, сюрчання невгамовних коників у прибережній траві зливалися в дивну мелодію, яка плывла за хвилею у вечорові сутінки. Земля пахла, мов розігрітий віск, дихала своєю родючістю.

В цей час Іван Петрович пожалкував, що не прибула в Обухівку Таня Преженковська, до якої він звик під час репетицій і відчував якусь теплу приязнь.

«А може, більше щось?» — запитував себе в думках і відповідав: «Ні... Тільки звичка, й не більше...» А чому вона не погодилась їхати разом?.. Дала обіцянку Трощинському їхати з ним у ридвані в його маєток у Кибинці. «Ми там зустрінемося», — тільки посміхнулася. А на запитання: «У цьому ж убранні Наталки Полтавки?» — відповіла: «У цьому. І з любимою вашою піснею «Чого вода каламутна»...»

Здається, що то була щира, душевна розмова. Вона й тепер полонить думки, що виплітають прозорими нитками картини, на які лягали тіні пройденого. То вони викликали тиху радість, то гіркоту, давно приховану в глибині серця. Здавалося, що й небозвід нахилився, прислухався до тих думок.

Пливли наповнені сердечною музикою хвилини... Та раптово Щепкін розвіяв ті думи піснею:

З того часу, як женивсь,
Я ніколи не журивсь,
Ой чук, Тетяна
Чорнобрива, кохана.

То він імпровізував пісню Михайла Чупруна з пісн «Москаль-чарівник», яку щойно закінчив Котляревський, маючи намір виставити її в кріпацькому театрі у Кибинцях, куди мав запрошення від Трощинського...

А в одній із альтанок зібралися учасники таємного товариства — Пестель, Сергій Волконський, Олексій Капніст, Лорер, брати Муравйови-Апостоли.

Новиков повідомив однорідців про свою дружбу з Котляревським, якого він морально готує до вступу в таємне товариство. Присутні схвально поставились до цього повідомлення. Однак це суто конспіративне зібрання провади-

лося лише з участю цілковито здружених і перевірених учасників таємного товариства.

У тісному колі сиділи прославлені у Вітчизняній війні офіцери, які розгортали боротьбу проти самодержавства. Виділявся своєю поважністю, вольовим виразом красивого обличчя ще молодий генерал Сергій Волконський. Будучи рідним братом генерал-губернатора Рєпніна, він охоче прибув на його запрошення, використовуючи нагоди для зв'язків з учасниками нелегальних груп.

Нагороджений золотою шпагою за хоробрість у Бородинській битві, Павло Пестель привертав до себе увагу енергійністю, задумливим виразом розумних очей, здібностями захоплено й переконливо говорити. Молодший за інших Сергій Муравйов-Апостол приніс до друзів не тільки розкішну густу шевелюру та проникливий вираз темних очей, а й досвід повстання Семеновського полку, що відбулося в 1815 році. А тепер на посаді підполковника служить у частинах, дислокованих на Україні.

Говорили між собою стисло, конкретно, як належить військовим і учасникам нелегальних груп.

— Чугуївське повстання цього року остаточно переко-
нує мене в необхідності встановлення республіканського устрою,— говорив Пестель.

— І революційного знищення царського дому Романових,— додав Волконський.— Настрій в армії тривожний. Зріє військовий заколот. Треба вибрати влучний час і дати сигнал. На півночі діють Рилєєв і його друзі. На півдні розгорнута робота в полках. Навіть рядові солдати за нас.

— Я уявляю військовий переворот з деякою участю народної маси,— вставив Новиков.— Необхідне оперття на народ.

— Народ пробуджується... Це так. Пробуджувались колись і раби, яких вів за собою Спартак... Але нам треба опиратися тільки на свідомих, мужніх бійців. Зараз уже не час ховатися під завісами масонських лож,— наполягав Пестель.

— До того ж уряд забороняє масонські ложі. Полтавська ложа «Любов до істини» закрита,— додав Новиков.

— Вам, Михайле Миколайовичу,— звернувся Волконський до Новикова,— є важливіше завдання, ніж керівництво масонською ложею. Це завдання всього «Союзу благоденства»... Треба виробити проект республіканської конституції.

— Буду виконувати доручення.

— Тримайте зі мною в цьому зв'язок,— зауважив Волконський.

Коли замовкали голоси в повітій диким виноградом альтанці, нічну тишу порушував солодкуватим белькотанням перепел у достигаючому просі та, ніби дратуючи його, розсипала ракша терпкі звуки в шелесті осоки.

На небі попливла з заходу невелика хмарина, волочучи за собою тінь через побілені хати, стодоли, обважнілі плодами садки. Десь на крайнебі хмарина зустрілася з іншою, привітавшись ударом грому. Але серед неба яскраво горіли зорі, а за лісом по той бік Псла ховався вогненно-червоний місяць, запалюючи верхи дерев янтарним відблиском.

Від Псла поверталися Щепкін і Котляревський, наблизились до альтанки, звідки почули знайомі голоси. Хтось читав:

И на обломках самовластья
Напишут наши имена.

Почувся голос Волконського:

— Тільки раб душею може бути тираном над рабами!
Іван Петрович завагався — чи зайти в альтанку? Там раптом зірвалася пісня. Молодий голос Сергія Муравйова-Апостола виводив:

Цар наш німець руський,
Надів штани вузькі!

Чоловічі голоси підхопили:

От так цар,
От так цар,
Православний государ!

На порозі альтанки з'явилися брати Муравйови-Апостоли, Сергій Волконський, Пестель, Новиков. Пісню продовжив Пестель:

Тільки за паради
Він дає награди!

Хор приспівував:

От так цар,
От так цар,
Православний государ!

Далі Волконський могутнім голосом затяг:

А за правду-матку
Гонить на Камчатку!

Підхопили приспів інші. До них приєдналися і Щепкін та Котляревський:

От так цар,
От так цар,
Православний государ!

Щепкін у такт приспівові пішов навприсядки вибивати гопака.

— Ура! Перемога наша! — гукнув Матвій Муравйов-Апостол і в такт танцюристів почав плескати долонями. До нього приєдналися й інші, обступивши колом невтомного завзятого, наче цим відзначали його викуп на волю.

До Котляревського підійшов Новиков, стиха мовив:

— Згадували про вас, Іване Петровичу... На нашу долю випали важливі доручення...

Друзі обіймалися, обмінювалися дотепами. Всіх ласкаво обгортала своєю синьою пеленою задумливо-чарівна ніч.

На ранок в Обухівку прибули з Кибинець від Трошинського запряжені добрими кінями екіпажі для гостей.

Ще роса лежала на поруділих стернях, як екіпажі в супроводі кавалькади вершників неслися шляхом на Устивицю, а звідти на Миргород, де переправились через річку Хорол, а потім степовим шляхом — до Кибинець у двір Трошинського.

Серед розкішного саду велично красувався білими колонами великий палац вельможі, прославленого ще царидею Катериною. Біля палацу гостей зустрів кріпацький хор і оркестр. Гримнула музика і хор. До під'їзду вийшов старий, але ставний Трошинський, вітав гостей. Груді його рясно уतिकані регаліями, що нагадували щедрю руку імператорів — Катерини II, Павла I, Олександра I. Широка блакитна стрічка через плече відсвічувала в собі сиве волосся колишнього міністра і, здавалося, змоложувала його, приховуючи шістьдесятип'ятилітній вік. Тримав він себе як особа, вишколена великосвітськими бенкетами часів Потьомкіна.

Де взялися тут, ніби для декорації, три кобзарі.

— Це ті кобзарі, — пояснював Трошинський, — від яких у цьому ж таки дворі сам Микола Андрійович Цертелев записав думи і видав їх цього року.

Один з кобзарів тримав у руці книжечку «Опыт собрания старинных малороссийских песней. С.-Петербург, 1819».

— Даруємо дорогим гостям...

Книгу взяв із рук кобзаря Котляревський. Але йому не подобалась ця задалегідь підготовлена гра. Він не прочитав ні в обличчях кобзарів, ні в придворних співаків та музикантів тієї радості, яку вони повинні були виявляти при зустрічі гостей. Однак думи, які проспівали кобзарі, зворушили Івана Петровича. Він бачив, як ці співи зривали рабську покору й байдужість з кріпацьких облич і запалювали вогні у вогкій муті очей. А найбільше його стривожило те, що не вийшла зустрічати гостей Таня Преженковська. Адже вона раніше прибула сюди з самим Трошинським у багатому, квітчаному позолоченими гербами ридвані, яким користувався господар у столиці, ще будучи міністром. Ось стоїть біля під'їзду і той ридван. А акторки не видно. «Мабуть, забарилася, одягаючи для зустрічі, як обіцяла, вбрання Наташки Полтавки», — промайнула думка.

Кілька днів відбувалися в Кибинях з усією урочистістю великосвітського двору гулянки, давалися концерти, вистави. Тут було виставлено з участю Щепкіна і п'єсу «Москаль-чарівник». Граючи в ній Чупруна, Михайла Семенович показав його зовсім не таким придуркуватим, як заведено було тут зображати селян на зразок Романа у подібній за сюжетом п'єсі Василя Гоголя «Простак».

— Своїм Чупруном ви засоромили мого Романа, — признався Котляревському Василь Гоголь.

— Мистецтво вимагає правди, — зауважив присутній при розмові Щепкін. — Я люблю український народ і не можу на сцені вивертати душу його представників, як вивертають часом для жартів кожух наверх вовною.

Кріпаки, довідавшись, що актор Щепкін наполовину вже звільнений від кріпацької залежності, шукали нагоди поговорити з ним, як з рідним братом. Одного разу співаки перед концертом оточили Михайла Семеновича, розпитували, звідки він та як позбувся кріпацької залежності.

— Буває щастя людям... А в нас співай пісню, хоч трішні, а їсти не проси, — обізвався один.

Тут нагодився Трошинський, суворо поглянув, і кріпаки швидко розійшлися.

— Так, друже, — кинув Щепкін до Котляревського словами «Енеїди»:

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча...

З кожним днем прибували нові гості. Біля під'їзду до палацу стояв іменний ридван лише для вельможних гостей. Іван Петрович і Щепкін відчували незручність своєї присутності на бенкеті. Гості розташовувалися за столами в кількох залах. Ні Іван Петрович, ні Михайло Семенович не потрапляли в зал найіменитіших гостей. До того ж вони не могли зустрітися віч-на-віч з Преженковською. Та ось трапилася така нагода.

В останній вечір бенкетування було влаштовано концерт. На ньому виступила «королева» вечора Преженковська. Ніби спеціально її не випускали, тримаючи для за-ключного концерту.

Сам господар вивів її на сцену, тримаючи за руку. Вона була в білій шовковій сукні, рясно завітчаній блакитними биндами. Іван Петрович заледве пізнав на сцені ту Таню, що так широко грала раніше Наталку Полтавку. Він похилив голову. А ще більше збентежили його пісні, які вона виконувала. То були нудні романси та похабні пісеньки, дібрані на догоду старому Трощинському, щоб полоскотати його зашкарублі нерви.

Співачка мала не урочистий, як сподівалися від «королеви» вечора, а скоріше — вигляд зляканої людини. Її темні очі нервово блищали, погляд зляканої людини. Її темні очі нервово блищали, погляд розгублено блукав, ні на кому не зупиняючись. З уст виривалися напружено-пронизливі звуки, викликаючи жаль до співачки.

Іван Петрович підвівся і швидко вийшов із зали, ніби втікаючи від якої напасті: подався у темну гущавину саду. Почув за собою кроки. То наганяв його Щепкін.

— Друже, зачекай!

Іван Петрович зупинився, сів на стовбурі поваленого дерева, тяжко дихаючи, промовив:

— Це ганьба... Це не театр, а тортури для актора.

— Будемо боротися за справжнє мистецтво, вільне від рабських пут.

— Добудь, друже, мені скрипку, — попросив Іван Петрович.

Михайло Семенович пішов і незабаром приніс скрипку. Іван Петрович повів смичком, і полилася мелодія — «Чого

вода каламутна». Здавалося, що скрипаль вкладав усю свою душу в ці звуки. Далі він переходив на інші народні мотиви, вдавався до вільних імпровізацій. Поволі сюди почали сходитись дворові люди, слухали з пониклими головами; виривалися тяжкі зітхання. Темні силуети блідо освітлювало проміння ледве надгризеної скиби молодика... Яріння смичка синім смутком пронизувало темніть ночі.

Аж ось ніби промінь освітив пітьму — з'явилась у білому вбранні постать жінки. Вона повільно йшла на звуки скрипки. Чорні силуети слухачів розступалися перед нею. Зупинилася неподалік від скрипаля...

А він не переставав грати. Знову повернувся до мелодії «Чого вода каламутна» і грав з такою пристрастю, що зненацька обірвалися струни. На мить запанувала тиша. Жінка в білому вбранні схилила голову. Здавалося, схилились і зачаровані тополі, обірвавши шепіт сріблом облітого листя.

Темні силуети слухачів почали зникати. Жінка в білому ще зробила кілька несміливих кроків до скрипаля.

— Простіть... Мене примусив Дмитро Прокопович... Я артистка... Маю догоджати... Така наша доля, — почувся стиха.

В 1821 році трупа Штейна залишала Полтаву. З нею виїздив і Щепкін, добувши звільнення від кріпацтва. Коли обіймалися друзі, то в їхньому прощанні обіймалися радість із журбою: радість творчих успіхів, звільнення таланту від пут рабства і журба розлуки.

— Не заростуть наші шляхи, якими разом простували до краси людської правди. На цих шляхах ми ще зустрінемося, — говорив Щепкін, цілуючи Івана Петровича та одержуючи від нього дорогий подарунок. То була «Енеїда».

Сердечно розпрощавшись із Михайлом Семеновичем, Котляревський мусив написати лист на ім'я поліцмейстера з проханням відібрати в Штейна рукописний текст «Наталки Полтавки» і ноту до неї, незаконно привласнені антрепренером.

Але не міг він просити, щоб затримали для полтавського театру Таню Преженковську, яку законтрактував на гастролі Штейн. Не шукав навіть нагоди попрощатися з артисткою.

Після від'їзду трупи Іван Петрович поніс смуток до свого дому. Довго нерухомо сидів у кріслі. У дзеркалі відбивалася його задумлива постать. Тепер видавалося обличчя змарнілим, а волосся на голові занадто посивілим. Зненацька вронив слова:

— Промайнуло мрійне моє легкокрилля, як світанкові сні...

Підійшов до вікна, дивився в сіру надвечорову імлу, що повивала схили до Ворскли. З кожною хвилиною вона ставала сірішою, замутненою сутінками. Так замулюються і хвилювання, що не виливаються в глибокі почуття.

Перевів зір на стіну, де висів портрет Щепкіна. Скільки в цій людині задушевної простоти, ширості! А від тієї не залишилося навіть портрета. Промайне рік, і час зitre з пам'яті грайливі риси її обличчя.

Рука потяглась до скрипки. От вона — давня, незрадлива подруга почуттів. Припала вже пилом. Одна струна обірвана. Налагодив і загравав. Полилася така задушевна мелодія, що, здавалося, ніякі понурі змари не могли зупинити її плину.

Як завжди у хвилини тяжких роздумів, коли серце надривалося й тужило кривавими слізьми, ніби в гості до поета приходили його нерозлучні герої — биті вітрами, палені сонцем, сповнені добродушного гумору троянці. Єдналася тиха печаль із теплим сміхом, набували широчини мотиви героїчного, що лилися з чистих джерел пісні й думи.

«Адже народ ридуючи сміється і тим сміхом прокладає шляхи до перемоги», — думав поет.

Він ніби вдивлявся зблизька в свого героя і переконувався, що Еней зріс, загартувався, змужнів за останні роки, як змужніли творчі думки. Події Вітчизняної війни, діяльність перших борців за волю Вітчизни поклали печать дозрілості, героїчної романтики і на думи поета, і на його героїв. Тепер здавався і сам Еней бувалишим, завзятішим. Замість безшабашного гультайства в ньому більше виявляється рис благородства, відваги, лицарської честі. Таким подихом наснажували літературу патріоти — буревісники нових боїв за честь і право людини. Тому тепер в уяві поета Еней —

Прямий, як сосна, величавий,
Бувалий, здатний, тертий, жвавий,
Такий, як був Нечеса князь;
На нього всі баньки п'ялили,

І сами вороги хвалили,
Його любив всяк — не боявся.

Здавалося, що похід очолених Енеем троянців освітлено сучасними подіями в суспільному житті. Вітчизняна війна 1812 року, виступ на історичну арену революційної фаланги провісників волі внесли новий, живий струмінь у літературу. Тому й троянці

... були готові
І до останньої капі крові
Свою свободу боронить...

Проривається у рядках поеми дух вольності, притаманний поетам нової генерації. Один із них, Володимир Раєвський, закликав:

Друзья! В пылу огней сраженья
Обет наш — пасть или победить!

Молода плеяда письменників-романтиків підносила високі почуття любові до Вітчизни, ненависті до деспотизму. Вдавання до романтичного історизму, прославлення героя-патріота стає суттєвою ознакою естетики письменників, об'єднаних у «Вільному товаристві любителів російської словесності», з яким спілкується Котляревський. Він веде своїх троянців на завершення перемог і закінчує вистраждану роками поему «Енеїда»...

Ранок застає його за столом. Лице стомлене, а в очах не згасають іскри творчого вогню.

З'явився Новиков. Він тримав у руці журнал «Соревнователь просвещения и благоденствия» за 1821 рік, номер 16-й.

— Іване Петровичу! — гукнув ще з порога. Далі розгублено наблизився, запитав: — Ви хворі?

— Ні, лише не спав цієї ночі...

— То слухайте приемну звістку. Вас прийнято почесним членом «Вільного товариства любителів російської словесності». — Далі зачитав із журналу: — «Поважаючи відмінне знання в науках і вітчизняній словесності...» — Потім кинув читати: — Чого ж мовчите, не радієте? Це ж наші там керують! Це ж там наш друг, однодумець Федір Глінка!

— Дякую за повідомлення...

— Ви розумієте, що це означає? Розумієте, як підносять наше полтавське товариство, яка шана мові, що нею розпочали ви літературу? — Потім тихо і багатозначно

додав: — Тепер нам треба частіше зустрічатися. Багато є діла... Ой багато, багато...

Кожна зустріч з Новиковим поволі зв'язувала Івана Петровича з діяльністю таємного товариства, хоч в його члени він не вступав.

На нараді у Києві учасників таємного товариства, керіваного Пестелем, Новиков одержав завдання поширити діяльність у Полтаві. За пропозицією Пестеля тепер замість «Союзу благоденства» було створено Південне товариство з окремими управами. На чолі Тульчинської управи став Пестель, на чолі Кам'янської — Волконський і Давидов, на чолі Васильківської — Сергій Муравйов-Апостол.

Повернувшись з наради, Новиков розповідав:

— У Києві серед молоді про вас, Іване Петровичу, іде добра слава. Там знають вашу «Енеїду» і «Наталку Полтавку». А тому і Полтаву тепер вважають містом культурного розвитку. Наше місто з «Ворсклом — річкою невеличкою» стає містом слави.

— Ми робимо в Полтаві все, що вимагається від просвітителів, — зауважив Котляревський.

— Робимо багато, але не все, що вимагає від нас час...

— А чого не вистачає?

— Вистави, благодійні заклади, поширення духу вольності — все це добре... Але нам треба в безпредметний дух вольності вкласти конкретні нові ідеї... Події розгортаються, наша країна напередодні значних потрясінь. Ми не можемо згорнувши руки чекати цих подій. Ви це повинні добре розуміти, бо знаєте історію... Тепер уже не масонська ложа нас цікавить, а дещо інше, значніше, радикальніше! Даю вам таємно прочитати написані роздуми про важливі справи.

Розмови Новикова викликали в Івана Петровича багато роздумів.

Та недовго відбувалися зустрічі з цією палкою людиною. Новиков тяжко захворів. Його перевідав Іван Петрович. Сів біля ліжка, слухав тихі слова:

— Ми віримо, світло переможе темряву ночі... Наближаються грізні часи...

В глибокому погляді друга Іван Петрович побачив багато щирості, натхненного людинолюбства. Це викликало його на задушевну розмову.

— Ви говорите про темряву ночі, — почав він. — Темрява ночі особливо відчутна перед світанком. Про це я вже говорив у свій час і на зборах масонської ложі. Тепер ще

хочу додати дещо. Мене тривожить думка про прихід бажаного світанку. Яким він буде? Справді сонячним чи занадто грозовим?.. Мої мандрівники-троянці завершили свої блукання. Який поет з'явиться, щоб повести їх далі у невідомі світи, крізь темряву століть? Я думаю про долю своєї країни, своєю долею прибитого народу. Вірю в його відродження і розквіт. Знаю, що ви і ваші товариші поділяють цю думку. В піклуваннях вашого товариства багато романтики, багато мрійництва. Ви знаєте мудрі біблійні слова про те, що запалену свічку треба ставити не під спудом, а в світильник, щоб світила всім. Це треба пам'ятати і прокладати шляхи єднання з народом...

— У ваших простих словах багато мудрого і переконливого, — погоджувався Новиков. — Я заздрю, що ви живим словом потрапили на шлях єднання з народом. Але це тільки перші кроки на тому шляху...

Та хвороба Новикова ускладнювалась, серце відмовляло йому служити. В останню зустріч він просив дещо написане передати товаришам.

— Передайте Муравйову-Апостолу... Він тепер у Чернігівському полку...

То були останні його слова.

Іван Петрович схилив голову над померлим, подумав: «Коли згорає палке серце, то світ його горіння залишається, щоб перемагати темряву».

Всю країну сколихнули події у грудні 1825 року. Звістки про них поволі докотилися й до Полтави. Але розмови велися тихо, обережно.

Напівголоса полтавці називали Сергія Волконського та інших, що їх більше як сотню чоловік заслано на каторгу та на поселення в Сибір. Кажуть, і полтавський генерал-губернатор Репнін засумував за своїм братом.

Розповідали про п'ятьох повішених на валу Петропавловської фортеці. Серед них і відомий полтавцям Сергій Іванович Муравйов-Апостол. Ішли поголоски, що він зірвався з шибениці, коли вішали, і переламав собі ногу. А коли знову жандарми підіймали його на шибеницю, він промовив:

— Бідна Росія. І повісити не вміють пристойно...

А як доповіли про це новопризначеному шефом жандармів остзейському графу Бенкендорфу, то той відповів:

— Навчимося вішати во ім'я благоденства імперії...

Героїв 1825 року почали називати декабристами. Здавалося, що шибениці Петропавловської фортеці кинули сіру тінь на всю країну. А в столиці новий імператор Микола I посилив паради, муштру і заснував «Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії» для політичних розшуків, доносів, таємного слідства та покарання «державних злочинців».

Все це тривожило Івана Петровича. Над театром встановлювався жандармський нагляд, посилювалась цензура на театральний репертуар, що здійснювалася через так звану «п'яту експедицію» при Третньому відділі. Захоплення українськими виставами викликало підозріння й доноси таємних агентів, введених шефом жандармів Бенкендорфом.

Коли Стеблін-Камінський їхав у столицю, Котляревський попрохав його завітати до Ореста Сомова, передати листа і рукопис повного тексту «Енеїди» та довідатись про можливість його надрукування.

Всі події наклали печать і на зовнішній вигляд Івана Петровича. Він став задумливіший, на чолі поглибилися зморшки.

Часом приносив якись розголоси Семен, бо він кожного свята ходив чи на базар, чи до собору, або монастиря, де найбільше збиралося люду, велися розмови.

Стояла глибока засніжена зима, коли Семенові одного разу трапилася дивна зустріч. На Монастирській вулиці, де гурбилися, ніби виставлені рядами напоказ, жебраки, він помітив чоловіка в якомусь дивному старому чернечому клобуці. Засмальцьований драний кожух підперезано вірвовкою. Чоловік тримав у одній руці дерев'яну ікону з зображенням Афонського монастиря, а другу простягав до перехожих, мовлячи:

— Подайте, що милість ваша, на Афонський монастир!

Підійшовши впритул до чоловіка, Семен почав придиратися до нього. Від несподіванки чоловік здригнув і почав хреститися:

— Свят-свят... Спаси, господи, і помилуй.

Семен зайшов з другого боку, глянув у обличчя. Чоловік знову:

— Свят-свят... Спаси, господи, і помилуй.

— За кого це ти, Іване, так сердечно молишся? — запитав, посміхаючись, Семен.

— За спасіння, — відповів той.

— Від кого ти спасаєшся після того, як не добили нас з тобою турки під Слободзеєю?

— Е, брате, то вже забулося... А тепер інше спасіння... Біда драна прийшла й до Івана!

— Для чого ж ти оцю святу покришку носиш?

Пізнавши свого давнього друга, з яким разом воював проти турків і разом потрапив у лазарет, чоловік посмілювався. Він навіть пригадав ім'я давнього побратима.

— Запитуєш, Семене, для чого ношу оцю дерев'яну розмальовану покришку? Багато треба розповідати, друже... Скажу лише тобі так, як колись від тебе чув. Всі ми під богом ходимо, як запряжені коні під наритниками... А втім, якщо зайдемо погрітись до шинкарки, то розповім тобі все по порядку.

— З нагоди такої зустрічі, Іване, та й на ознаку свята не гріх і до шинкарки заглянути.

Чоловік зняв з голови чернечий клобук, струсив з нього нав'яний сніг, обтер рукавом кожуха ікону.

— Отак буде краще... А цю афонську покришку в торбу... — промовив, рушаючи за Семеном.

У шинку було повно людей. Тютюновий дим обволакав постаті тих, що сиділи на лавах за столом. А ті, що куняли під стіною на долівці, здавалися вкутаними сивим туманом. Дехто співав, дехто лаявся. Якось п'яна баба верещала в кутку, п'ючи з чоловіками, намагалася заспівати «Ой п'яна я, п'яна», та голос її зривався, деренчав розбитим глечиком і розсипався у загальному гаморі. Пахло згаром, потом, вологими кожухами, горілкою та кислотою капустию.

Семен не знайшов вільних місць за столом. Та Іван заспокоїв його:

— Сядьмо на долівці, під стінкою. Це місце для грішних, а праведні хай за столами...

Він витяг з торби афонську ікону.

— Це буде замість столика... Така рахуба, що й молитися до неї можна, а можна і в господарстві використати.

Хай запахне горілкою і святим, намальованим на дощечці.

Семен приніс від шинкарки жбан горілки. Іван витяг з торби хлібину і шматок сала.

— Це все зароблене на Афонський монастир... Прости, господи, нас грішних, — посміхнувся і почав краяти ножем хліб і сало.

Пили горілку по черзі нахильці із здорового жбана. Іван почав трохи п'яніти, розсупонив себе від вірвовки. Далі спроквола почав вичитувати, ніби по написаному:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа... Чи любить бог царів земних? Ні, не любить! Бо вони прокляті! Про це пише глава восьма «Книги царств»: «Собрашася мужи израилевы и придоша к Самуилу и рекоша ему: ныне постави над нами царя... И рече Самуил к людям, просящим от него царя: сие будет правда царева: сыны ваша возмет, и дщери ваша возмет, и земля ваша одесятствует, и вы будите ему рабы и возопите в день он от лица царя вашего». — Перевівши дух, Іван додав: — То значить, що сам бог застерігав людей від царів, що вчинили рабство на землі.

— Де це ти, Іване, такої грамоти набрався? — запитав Семен.

— То є православний катехізіс...

— Вперше чую такий катехізіс.

— Бо не був ти солдатом Чернігівського полку, що збунтувався проти царя.

— А ти був там?

— Коли б не був, то й не говорив би. Сам підполковник Сергій Апостол навчив нашого брата, щоб знали право, славний катехізіс. І все в ньому проти царів, за свободу, за правду... Шкода Сергія Апостола. Такий добрий чоловік був.

Трохи подумавши, Іван звернувся до свого співбесідника:

— Ще давай вихилимо із цього жбана, а тоді я розповім усе по порядку...

— Таке діло примочити треба...

— А треба... Будьмо... Тепер слухай далі. Ото як збунтувалися перед різдвом у столиці проти царя, то вістка і в наші полки дійшла. Чернігівський полк стояв у селах Триліси, Мотовилівка, Ковалівка і в самому Василькові на Київщині. Тоді Сергій Апостол їздив у роти, читав цей катехізіс. Прибув до нього брат Матвій та інші офіцери. Любили всі Сергія Апостола і його друга Бестужева-Рюміна... Душевні люди. Розповідали нашому брату правду... Та швидко, коли цар присмирив бунтівників у столиці, прибули посіпаки-жандарми, щоб заарештувати Сергія. Він утік, вистрибнув у вікно, і швидко збунтувався весь Чернігівський полк, солдати пішли за ним. Пристали мушкетери, набралось тисячу чоловік... Під командою Сергія

рушили під Білу Церкву, щоб закликати до бунту інші полки і всім третім корпусом іти на Київ і на Москву добувати свободу. Та назустріч чернігівцям виступив генерал Гейсмар з гарматами та кіннотою. Чернігівці шли з музикою, не стріляли. Попереду Сергій Апостол. Він наближався до частин генерала Гейсмара, гукаючи: «Брати, не стріляйте! Приєднуйтеся до нас! За свободу, за спасіння вітчизни!» Та у відповідь ударили з гармат, і десятки наших чернігівців лягли мертвими. Картечню було поранено в голову Сергія Апостола. Заюшений кров'ю, він тримався на ногах, давав команду не здаватися... Розгорнувся бій... Страшно було глянути, як наш брат солдат бив свого брата солдата... Розбили славний Чернігівський полк... По-заарештовували тих, хто залишився живим. Поміщиця Браницька подарувала двісті пудів заліза на кайдани для нашого брата... Багатьох закатовували на смерть... Кров'ю брався білий сніг...

— Як же ти врятувався? — обізвався Семен.

— Вели й мене на тортури і, мабуть, закатували б на смерть. Та я перехитрив. Коли проходили біля глибокого яру, я враз подався сторчача в нього, аж у голові зашуміло, а в очах замиготіли блискавки. На дні яру прикинувся вбитим. Зверху гукали, щоб підводився, а я не ворухнувся. Вирішили, що я таки вбився, і повели інших на катування. А тим часом я очунав, добрався до села, переодягся, а потім пішов до знайомого ченця в Київській лаврі. Теж колишній солдат... Разом проти турка воювали. Він натяг на мене оцю чернечу шапку, позичив афонську іконку, вибив мені афонську печатку біля ліктя. Говорив: «То твій паспорт». Навчив мене, як спастися.

Іван загорнув по лікоть рукав і показав на шкірі печатку.

Слухаючи розповідь, Семен нахилив голову, ніби вона стала важчою, вбираючи все сказане.

— Куди ж тепер помандруєш? — запитав.

— Куди помандрую?... А знаєш, куди мандрює зірваний вітром листок, що його гонить хвиля? Погойдає його та й прибіє до берега. А там намулом загорне... Так і нашому братові, що за довгі роки солдатчини втратив свою рідність... Бачиш, брате, оцю драну торбу? То вся моя маєність, що заробив за довгі роки солдатчини. А бився ж і з турком, і з французом. Понесу свою плакану долю в цій драній торбі на рідну Донщину, розповім, як була полита кров'ю, брате, Україна.

Ще припався до жбана, допив горілку Іван. Семен не зводив з нього очей.

— А може, по дорозі десь під тиним околію.

Поможи ж мені, брате,
Труну склендрувати,
Склендрувать труну,
Коли я помру...

Виривалися зітханнями хрипливі слова пісні. Густим голосом підхопив її і Семен. Полилася журна пісня. В шинку сутеніло, в наморожені шибки ледве пробивався світ. Шинкарка засвітила лойову свічку. Вогник тьмяно мерехтів, важко перемагаючи густу заслону диму та надиханої пари.

Заниділим птахом пісня билася в замуровану кригою та снігом шибку, змишувалася з людським гомоном і хрипінням тих, що вже послули на соломі в кутках шинку. До співаків підійшло кілька чоловік і та жінка, що намагалася співати «Ой п'яна я, п'яна». Дивлячись, що баба плаче, Іван вирішив її розважити.

— Заспіваю для тебе, бабо, такої:

Я солдат із виду бравий,
Та мундир ношу дірваний!
Я отечеству защита —
Спина вся моя побита!

Баба ще дужче заплакала, примовляючи:

— Е, ні, і ця пісня невтішна. Десь і мій синок поневіряється в солдатчині. Звідки ж ти, чоловіче, мандруєш?

— З пекла, бабо!

— Свят-свят...

— А як там у пеклі чорти поживають? — втрутився в розмову один розважливий п'яний.

— Невесело живеться і чортам... Бо не справляються з грішниками, яких дуже багато розвелося. А коли починається зима, грішні душі аж товпляться до пекла, щоб зігрітися у вогні.

— Та воно ж дуже пече?

— Нічого, що пече... Спочатку пече, а потім привикають. Плавають по кип'ячій смолі, аж бульбашки за ними скопляються. А серед грішників є багато таких сердечних людей, що й перед ангелами по доброті не поступляться.

П'яна баба, втираючи сльози та похитуючи епівчутливо головою, запитувала:

— А чи дуже страшні там чорти?

— Всякі бувають... Там теж не всі рівні. Є такі, як шолудиві кошенята. Тільки з ріжками і вогненними язика-

ми. А є з цапиною головою, а є й такі, що на ішаків схожі. Всякому чортові є своє звання. А найстаршим над ними, ніби генерал, сам сатана!

— То ти й сатану бачив? — посміхаючись, запитав п'яний.

— А чому ж ні? Навіть трохи випили з ним, коли я лагодився з пекла на грішну землю.

— А яку п'є сатана? Сиву чикилдиху чи оковиту?

— Не гребує, яка потрапить до рук. Таку пельку не легко залити. Півказана випиває без передишки. А потім, як чикилдихи обіжреться, засне і хропе на все пекло, як становий після усмирення бунтівників. А коли спить сатана, то грішники зчиняють такий бунт проти чортів, що ті аж хвости піджимають та розбігаються по кутках пекла.

— Свят-свят... свят-свят, — хрестилася заплакана баба.

— Всюди бунтують, і на землі, і в пеклі. Нема спокою... Може, тільки в раю одна благодать, — додав п'яний чоловік.

— В раю, звісно, добре, — додав Семен. — Там таке: лежи собі, їж, пий, веселися, кричи, мовчи, співай, крутись. Там і ні холодно, ні душно, а саме так, як у сіряках. Коли кому що захотілось, то тут, як з неба, і вродилось.

— Де це ти таке чув?

— У книзі таке пишеться. От і чув.

— Та воно і в раю не дуже добре, — продовжував Іван.

— А чому ж?

— Орендарі в оренду забрали рай. То й праведним душам достається від них... Пани і там справляють бенкети, а мужики тільки сплять.

— Отаке... І на землі орендарі, і в раю орендарі та пани, а де ж та правда?

— Недаром у пісні співається:

Нема в світі правди,
Правди не зискати...

Спів підхопили кілька голосів. До них приєднався і деренчливий голос п'яної баби. Вогник свічки мляво колився від співу. В густих хвилях важкого повітря ніби повисла пісня, розпростерши сірі крила над послулими, над тими, кого не брав сон.

Цього вечора Котляревський у себе вдома зустрівся з Стеблін-Камінським, який повернувся із столиці, виконавши доручення Івана Петровича,— побачився з його давнім знайомим Орестом Сомовим і розпитав про можливість надрукування повного тексту закінченої, на шість частин, «Енеїди».

— Мало втішного привіз я із столиці,— розповідав Стеблін-Камінський.— Орест Сомов просив передати, що з надрукуванням поеми треба зачекати до кращих часів.

— То він має рацію... Зараз не час... Які настрої в столиці?

— Тяжка безнадія опанувала всіх, хто вірив у наближення просвітки... Ваш прихильник Орест Сомов, який жив у одному будинку з Рилєєвим і Бестужевим та мав з ними літературні зв'язки, теж зазнав тимчасового ув'язнення. Але його швидко звільнили як особу, не причетну до таємної організації... У Сомова я зустрів нашого земляка, молодого поета Миколу Маркевича.

— Чув про нього. Говорять, він дуже прихильний надіслав лист до Рилєєва, дякуючи за поему «Войнаровський» та «Исповедь Наливайки»?

— Так. Лист ходить у списках серед прихильників Рилєєва, його текст я привіз із собою. Можу познайомити вас з цим листом. Його одержав Кіндрат Федорович за кілька місяців до подій і в свою чергу написав щирі відповідь Маркевичу...

Іван Петрович з хвилюванням прочитав перепис листа Маркевича.

— Добре... Дуже добре сказав у листі Микола Андрійович... Дуже добре,— повторював Котляревський і ще вголос прочитав останні рядки:— «Примите нашу общую благодарность... Слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздать благодарность. «Исповедь Наливайки» врезана в сердца наших и в моем также».

Ще раз повторив Іван Петрович:

— «Исповедь Наливайки» врезана в сердца наших и в моем также...»

— «Исповедь Наливайки», як говорив Сомов, була надрукована. Але він просив передати її текст у розповсюджених списках. Дозвольте і цю передачу вручити...

Іван Петрович був дуже схвилюваний, і Стеблін-Камінський сам зачитав вірш.

— Прочитай ще раз,— попросив Котляревський.

— Мені здається, що ці от рядки найбільш вражаючі:

Но вековые оскорбленья
Тиранам родины прощать
И стыд обиды оставлять
Без справедливого отмщенья —
Не в силах я...

— А мені здається, що тут є ще сильніші рядки.— Іван Петрович узяв список, зачитав:

Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?..

Саме в цей момент увійшов у кімнату засніжений Семен. Іван Петрович помітив занадто збентежений його вигляд. Очі в Семена були налиті тривогию.

— Що трапилося, Семене? Де барився так довго?

— Зараз обтрушу сніг і розповім усе...

За хвилину Семен сів біля печі, розповідав про зустріч із колишнім солдатом Чернігівського полку, втікачем, про все те, що почув од нього... Особливо схвилювала Івана Петровича згадка про Сергія Муравйова-Апостола.

— Це був задушевний юнак... Його короткий вік не зрівняти з тисячами існувань...

Уже було за північ, коли Іван Петрович пішов провести Стебліна-Камінського. Поволі повертався, давши простір роздумам.

Стояла тиха зимова ніч. Ледве шорохотіли лапаті сніжинки, пронизуючи своїм падінням густу темінь. Здавалося, що небо з засніженою землею еднали велетенські струни. Вони тремтіли, ронячи невловимі звуки, подібні до шепоту, що його розсипають, падаючи на землю, пелюстки вишневого цвіту. Той таємничий шепіт б'ється в душу, і вона насторожено розкривається, вбирає в себе трепетний подих зачарованої ночі.

Десять ударив у клепало нічний сторож, і той удар ніби на сотні верств зарипів у морозному повітрі. На той сполох сумно відгукнувся пугач, і ніч стала немовби ще темнішою.

Іван Петрович знав, що то обізався пугач серед мурованих стін біля тюрми. Тому гук той важко вдарив у груди. Прискорив кроки. Здавалося, що йшов не один. З ним ніби переходили снігові намети ті, з ким зустрічався на

несходимих життєвих шляхах, несучи і втому, і біль, і радість...

Знову тихо. Лише шорохкотять струни снігові, шепочуть хвалу пишній землі, що заснула, загортаючи своє лоно білою пеленою. Хочеться впасти в її обійми... Земле чарівна, цариде світу! Багато ти пронесла на своєму лоні подій, багато ввібрала в себе сліз і крові, багато прийняла в себе налитих любов'ю і гнівом сердець. З давнини у майбутнє несеш ти рідних дітей — голодних на волю і чулих і німих до твого материнського голосу. Земле рідна, пишна чарівнице-мати!

А сніжинки сипалися химерним плетивом спогадів, і здавалося, що душа поринала в пухнастих обіймах зими.

Убрана в зимові шати, закутана білим покривалом, пригнічена темрявою ночі спить земля, чекаючи весни, чекаючи пробудження у грозовому світанні.

В будинкові Репніна тепер не влаштовувалися бучні бенкети. Відбувалися лише скромні зустрічі. Іноді запрошували сюди й Івана Петровича. Його приходів раді були княгиня і княжна Варвара Миколаївна. З тієї дівчинки, що слухала колись виставу «Наталки Полтавки», виросла струнка, з чорними косами, великими темними очима жвава панночка. Їй приносив Іван Петрович ноти, разом сідали до фортеп'яна. Княгиня зручно забиралася в крісло і слухала гру дочки. Княжна з захопленням виконувала маловідомі фортеп'янні п'єси Глінки, які вона ще недавно слухала від Марії Раєвської — молодій дружини Сергія Волконського, засланою тепер на двадцять років каторги у Нерчинські рудники.

Після всього, що сталося з братом, Микола Григорович став ще приязнішим до Котляревського. Здавалося, що він цим висловлював не тільки свою повагу до нього, а й приязнь свого брата. Не випадково була запропонована Івану Петровичу почесна посада попечителя «Богоугодного заведення», що об'єднувало всі лікувальні і благодійні заклади міста. Шануючи пам'ять своїх друзів, що за статутом «Союзу благоденства» зобов'язувалися підносити «загальне благо народу», Іван Петрович віддався новій праці, не залишаючи улюбленого Будинку для виховання бідних.

Сам Репнін цікавився роботою «Богоугодного заведення» і в своєму будинку слухав разом з княгинею повідомлення Івана Петровича. На цей раз участь у розмові взяла й княжна Варвара. Залишивши гру, вона заснула записаннями, цікавилася роботою лікарів, доглядом за хворими, а потім висловлювала свої побажання, роздуми.

— Треба добре ставитись до людей... Поважати і допомагати їм. Так завжди говорив мій хороший дядя Сергій Волконський... Де тепер він, рідненький? — сумно запитувала княжна.

Князь і княгиня співчутливо поглядали на дочку, не заважали їй висловлювати свої уболівання.

Потім Варвара звернулася до матері:

— Заберімо до себе маленького Миколку. Він буде нагадувати дядю Сергія і Марію... Мамо, я тишитиму свого двоюрідного братика, що залишився в Петербурзі, коли Марія поїхала до Сергія в Сибір.

У княгині наvertsалися сльози. Репнін мовчав, задумливо зупинявся біля вікна, звідки відкривався вид на міський парк.

Утерши сльози, княгиня заспокоїла дочку:

— Добре, Варочко, заберемо Миколку. Хай трошки підросте.

— Я так люблю діток, — заговорила Варвара до Івана Петровича. — У вашому «Богоугодному» теж потрапляють на лікування діти? Я хочу допомагати їм...

Микола Григорович підійшов до дочки, сів біля неї, поклав руку на плече. Княжна пригорнулася до батька, чекала, що він почне про щось цікаве розповідати. А розповіді Репніну було про що. Він брав участь у багатьох воєнних походах, у російсько-турецьких війнах, виконував відповідальні доручення у Вітчизняній війні. А ставши малоросійським губернатором, осмілювався виступити перед чернігівським та полтавським дворянством про обмеження поміщицької сваволі над кріпаками, висловлювався за збереження козацьких прав. Тепер багато його колишніх знайомих і друзів покарані за участь у таємних організаціях.

Зважаючи на обідній час, Іван Петрович чемно підвівся. — Даруйте мені, — промовив він. — Я не маю права більше забирати у вас часу.

Попрощалися. Але, коли гість вийшов у коридор, Микола Григорович його зупинив і запросив до себе в кабінет. Це була кімната, що нагадувала музей. Тут висіли рідкісні портрети визначних діячів, учених, полководців.

На великій картині було зображено Полтавський бій із шведами. На іншій — змальовано полтавського полковника Пушкаря. Висів тут і скромний портрет Мотрі Кочубеївни.

На столах розставлені різні антикварні речі, сувеніри, привезені Миколою Григоровичем з різних країн, де він побував. Репнін став розповідати гостю про свої мандрівки, показував своєрідні експонати.

— Ви так багато бачили і багато знаєте, — зауважив Іван Петрович.

— Але основного у своєму житті я не збагнув. Найтяжче в житті — пізнати самого себе. Це необхідне і для людини, і для цілого народу, нації. Недаремно на цьому наголошували філософи. Скажу вам відверто, що часом тільки в кінці роботи ми довідуємося, з чого належало б її починати.

— Але ж добрий початок, кажуть, половина діла.

— Однак і таке кажуть: не треба день до вечора хвалити. Я переконуюсь у тому, що зробив мало за своє життя. Брав участь у походах великих армій, щоб тепер переконатися, що сила і безсмертя народів не у великих арміях, а в його душі, в його роздумах. Придивлявся до народів, які населяють великі країни, і до народів, що мешкають на незначних територіях. Це дало мені можливість довідатися, що батьківщину люблять не тому, що вона велика, а тому, що вона рідна. Стара істина говорить, що морю не треба добавляти води.

— Однак повноводі ріки завжди віддають свої води морю. Без цього могло б і море пересохнути...

— У ваших дотепях я завжди відчуваю народну мудрість. Я заздрю вам. Ви працюєте живете. Мені часом хочеться скинути з себе генеральський мундир, одягнути просту свиту і стояти непомітно десь поруч з багатьма людьми, щоб пізнати самого себе. Для цього не розмалявані футляри потрібні, а... Ми перетворилися в знаряддя, безсилними. А це є найбільше безправ'я — зверхність рабів над рабами.

Микола Григорович замовк, підійшов до столу, розкрив альбом. Серед інших малюнків тут був малюнок акторки Преженковської в ролі Наталки Полтавки. Це вразило Івана Петровича.

— Вас хвилює цей малюнок? — запитав Репнін. — Хвилює він і мене, коли я дивлюся на нього, скинувши губернаторський мундир. Він заважав мені по-справжньому дивитися і на вашу п'єсу... А малюнок цей зроблено так, що й сама акторка не знає про нього.

— Такою я хотів би завжди бачити її... Це ж вона виконує пісню «Віють вітри».

Іван Петрович узяв у руки малюнок, пильно вдивлявся. Скорботою спогадів виповнилися його очі.

— На знак моєї поваги до вас з радістю дарую вам цей малюнок.

— Я дуже вдячний... Велике спасибі, — ніяковіючи, дякував Іван Петрович. — Це дорога пам'ять.

Прощався Репнін так з Котляревським, ніби це було розставання на довгі роки.

— Працюйте для рідного краю, — говорив Микола Григорович, — тисячі разів виставляйте «Наталку Полтавку». Хай у ній пізнає народ самого себе...

— Так, мова і пісня неподільні. З ними народ, як ті троянці, вирушив у мандрівку століть...

Після цієї зустрічі Іван Петрович поринув у вир щоденних справ по службі. До нього доходили чутки, що губернатор потрапив у опалу і має намір виїхати за кордон із своєю сім'єю.

Кожен день народжувався, несучи турботи. Тепер їх стало більше, бо відкривалися нові лікарні й притулки. Навіть організація вистав відійшла на другий план.

Біль за втратою друзів затамували щоденні клопоти за хворими, немічними. Попечитель часто обходив кімнати, де лежали хворі, провідував безнадійних. Багато чув від них скарг на лиху долю, розпитував про їх походження, вникаючи в найдрібніші деталі. Всюди лагідно розмовляв, давав поради. На такі зустрічі і розмови завжди чекали хворі, вели з своїм попечителем найсердечніші, відверті бесіди.

Одного разу під час чергового обходу його увагу привернула хвора, знеслена жінка. Сів біля її ліжка, запитав:

— Це ви та, що не пригадує свого роду?

Жінка пильно подивилася і, зітхнувши, відповіла, — слова її виривалися з тяжким подихом:

— Ні... не та я, що не пригадує свого роду. Пригадую... То я тільки говорила так, бо доля навчила. А справді не загубила свого роду на тих стежечках-доріжках, якими

водила мене лиха недоля... Якщо мої уста говорили про безрідність, то серце вимовляло інакше. Кажуть люди: який дід, такий і рід. А я знаю, що дід мій у поході ходив, невільників визволяв, свою дівчину-невільничку в турецьких гаремах шукав... Мати розповідала казки, співала пісні і померла від горювання за втраченою волею... Носила я у тяжких мандрах і горювання своєї матері, і згадки діда... Ні, я не безрідна мандрівниця-жебракка... Ще я носила з собою дороги мені пісні, які...

Жінка замовкла, взяла рушничок у руки. Червоні кетяги каліни і чорним шиті листочки спліталися віночком на ньому... Збираючи сили, хвора тихо продовжувала:

— Жила я довго в монастирі черницею. Ігуменя наказала мені двадцять літ бути співачкою монастирського хору і двадцять літ кожну ніч проти суботи та в новорічну ніч стояти на колінах і замолювати гріхи. «А через двадцять літ,— говорила ігуменя,— настане полегшення і побачиш ти перед своїми очима ясним ангелом того, хто привітав тебе і сказав добре слово у твоєму страдному житті...» Молилась я... довго молилась... Минули двадцять літ... А полегшення не приходило... Не з'являвся ангел-утішитель... Я зневірилась і кажу ігумені: «Мабуть, даремно б'ю поклони...» Розгнівалася вона... Ти, мовляв, утратила віру, і царство небесне для тебе закрито... Відлучаю, говорить, тебе від сестер монастиря... Забираю назад черниче ім'я Феофанії... Іди собі, як і прийшла сюди, з своїм гріховним ім'ям Наталії, що не пам'ятає роду... Ото й пішла бродити по світу, як безрідна. Носила з собою ті пісні та надію...

Слухаючи розповідь, Іван Петрович пильно придивлявся до жebraчки. В її голосі й очах він вловив далекий відтінок того, що запам'ятав, коли в молоді роки зустрів кріпачку Наталю, вивезену з маєтку решетилівського поміщика Попова... Взяв суху руку хворої. Тяжкі роздуми спогади нахилили його голову над ліжком знесиленої жінки, а серце щеміло від невимовного жалю.

Жebraчка вдивлялася в обличчя попечителя, розглядала сиве волосся, високий лоб... Ніби з туману виринала здогади. В очах промайнув згасаючий вогник тихої радості...

А через кілька днів похоронили безталанну. На цей раз за труною покійниці йшов аж до кладовища сам попечитель. Знаючи добре Івана Петровича, жителі міста зупинялися, багато з них приєднувалися до похоронної процесії. Жандармський офіцер, що їхав з Кременчука в колясці

з своєю огрядною дружиною, зупинився. Це була літня людина в мундирі підполковника, з-під якого можна було помітити покалічене плече. Він покликав городового, запитав:

— Кого це так урочисто хоронять?

— Не можу сказати, ваше благородіє... Кажуть, якусь жebraчку...

— Дивні діла тут творяться... Беззаконня якісь повелися, прости господи.

— Якась мужичка... і стільки людей,— промовила його дружина і відвернулася.

Іван Петрович не глянув у бік жандармського офіцера. Та хоч би й глянув, то чи міг би впізнати в його тлустій, мов огірок, постаті того негідника Вербицького, що в нього стріляв за зневажання честі людини. А в особі огрядної пані чи впізнав би колишню вродливу дочку золотоніського поміщика? Та, мабуть, і ім'я її витруїли з пам'яті роки мандрівок, турбот і переживань...

Покійницю поховали поруч з могилою матері Івана Петровича. Ще довго залишався він біля свіжої могилки. Уже сутеніло, почав накрапати дощ, звожуючи свіжонагорнуту землю. Здавалося, що дрібні краплини падають перлами невимовних сліз і своїм тихим плескотом розносять мелодію невільницького плачу, яку не вимовити словами.

Михайло Васильович Остроградський після навчання за кордоном та недовгої праці в столиці, де він набув ім'я видатного математика, приїхав у Полтаву, щоб звідси вирушити у рідні села Пашенне та Говтву. Він завітав до свого улюбленого вихователя Котляревського саме тоді, коли той лагодився теж у подорож в Обухівку до Олексія Васильовича Капніста. Іван Петрович мав намір побувати на Пслі, хотів уклонитися могилі старого Капніста Василя Васильовича, що недавно помер.

Збірався і Семен Битий, який занудився, живучи в місті.

— Коли гляну на шляхи полтавській,— говорив він,— то хочеться разом з вітром помандрувати ними. Дивлюсь, як далеко понеслась курява шляхом, і хочеться наздогнати ту куряву, побрататися з нею. Дарма що одна нога в мене шкутильгає, а все-таки я можу ще добре ходити.

— Помандруємо всі разом,— обізвався Остроградський.— За мною вислали з рідного села добрих коней і простору бричку. Розмістимося всі в ній і поїдемо. Та нарешті, Іване Петровичу, час уже виконати обіцянку побувати у наших краях. Пригадуєте, як я розповідав про намальовану мадонну, за яку зазнав покарання від законоточителя?

— Добре пригадую ту шкільну подію. Але це не зовсім буде зручно для вас... Де Обухівка, а де Говтва?

— Нічого... Я охоче заїду в Обухівку до свого приятеля Олексія Капніста. Ще студентом приятелював з ним.

— Добре,— відповів Іван Петрович і звернувся до Семена: — Це ж, Семене, той самий Мишко Остроградський, що про нього ми колись розмовляли, як ще навчався він у Полтаві...

До схід сонця запряжена у добру бричку пара коней трюхикала шляхом. Поганяв вусатий кремезний чоловік. Сидячи в бричці, Остроградський розповідав про свою подорож за кордон, про життя в Парижі. Розмова переходила на жваві дотепи. Котляревський розповідав нові анекдоти. Іноді вставляв і Семен своє, як він говорив, слово з перцем.

Видався весняний тихий день. Повітря ледве коливалося, п'янило мандрівників. Розкішна земля, ніби пишна вродливиця, зачаровано мліла, вбираючи на повні груди сонячні щедроти та переливаючи їх у кожну билінку. Непомітно переїхали через Говтву і ще до заходу сонця були в Обухівці.

— Люблю оцю старосвітську, криту соломною хату,— кинув Остроградський, коли бричка зупинилася біля порога.

Гостей зустрів Олексій Капніст і повів на свіжу могилу свого батька, що височіла на крутому березі над Псллом, звідки відкривалися неосяжні простори, в сивизні яких потонули села, хутори, діброви. Сонце, лягаючи за гору, торкалося дерев, і вони горіли.

Іван Петрович став біля могили. Вітер куйовдив волосся на голові.

— Ніколи не повинна заростати бур'янами ця могила. А якщо якимись бурями її буде зруйновано, то наші нащадки відшукують цю кручу над Псллом і шануватимуть пам'ять поета-громадянина, автора «Оди на рабство», славетного онука грецького ватажка повстання проти гнобителів.

Гостинно привітала гостей простора хата. Олексій Васильович розповідав про своє ув'язнення в Петропавлівській фортеці за участь у декабристській групі.

— Це ж так недавно тут за столом ми сиділи разом з тими, що зазнали тяжких покарань,— промовив Іван Петрович.

— Шкода Сергія Муравйова-Апостола — людини з ніжною, як у дитини, душею і мужнім серцем. А брата Матвія довічно заслано в Сибір...

— Я чув, що їх старенька мати ще жива. Може, завітаємо до неї у Хомутець?

— Не треба тривожити стару. Я недавно був там. Запустів колись гостинний дім, заріс навколо бур'яном. А вечорами моторошно виють сови...

Тривожно ятрилося серце Олексія Васильовича, і він тихо, ніби сам до себе, продовжував:

— Я не сидів у Олексійському рavelіні Петропавлівської фортеці. Але, перебуваючи в суміжному рavelіні, знав, що в Олексійський потрапили Рилєєв, Пестель, Каховський, Бестужев-Рюмін, Трубецький і наші друзі — брати Муравйови-Апостоли. Я не раз, припадаючи до ґрат, прислухався, вловлював нічні тривожні звуки, які здавалися тяжкими зітханнями, що неслися від рavelіну, де переважно сиділи приречені на смерть. За тими ґратами сиділи наші милі, рідні друзі...

— Які люблячі серця мали вони в своїх грудях,— вставив Остроградський.— Я жив тоді за кордоном. Туди доносились глухі відгомони подій. Сподівалися, що хтось із учасників таємного товариства втече за кордон, розповість про все. Але сподівання були марними. Кажуть, що коли Волконському запропонували організувати втечу, він образився, бо вважав за краще стати перед царськими катами і загинути в рідному краю, ніж тікати з нього для порятунку. Так, декабристи любили свою вітчизну, любили її скорботною любов'ю...

— І рознесли свою скорботу по далеких просторах,— вставив Олексій Васильович, а потім розгорнув лист і прочитав привезене ним із столиці послання Пушкіна, що розповсюджувалося серед друзів у списках. Лілися слова, як повінь, що не збагнеш її простору. Здавалося, що фамільні портрети на стінах вітальні уважно схилялися, слухаючи слова Олексія Васильовича:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье;

Не пропадает ваш скорбный труд
И дум высокое стремленье.

Вражені прочитаним, слухачі задумливо мовчали.

— Декабристи зазнали поразки,— обізвася Олексій Васильович,— над Вітчизною нависли хмари. Кращі її сини гинуть... А сини Павла Першого ніби мстяться за замордованого батька. І Олександр, і Микола наче тягнуть за собою чорну тінь батька — недоумкуватого сина Катерини. Жорстокий Микола Перший, придушивши повстання декабристів, заявив: «Революція біля порога Росії. Але воєна не переступить цей поріг, доки я живу й дію». Шибеницями розпочав він своє царювання... А що буде далі? Густі хмари нависли навколо...

Мовчанка гнітила стривожені розмовою душі. Чути було, як десь цвіркунець свердлив тишу своїм сюрчанням.

Після розмови Олексій Васильович повів гостей у м'яко повиту диким виноградом альтанку. Пусткою і смутком повіяло від неї.

— Шкода,— зітхнув він,— заростає бур'яном доріжка, якою ходили колись до цієї альтанки Пестель, Волконський, Муравйови-Апостоли...

Вранці гості ще вклонилися могилі старого Капніста і залишили гостинну стару хату в Обухівці.

— Заїдемо спершу в Говтву, де колись оселився мій прадід — виходець із запорожців,— запропонував Остроградський.

Ще здалека виднілася біла церква на говтвянській горі, оперезаній Псллом.

— Її збудували запорожці. Заїдемо подивитися на ту мадонну, про яку я розповідав.

Коли зайшли в церкву, Івана Петровича насамперед вразила картина «Сорок святих». То була намальована вага людей у запорозьких убраннях.

— Ніби мої троянці вирушають у похід! — вигукнув Іван Петрович. Потім підійшов до картини діви Марії. То була засмучена жінка в українському вбранні. Однією рукою тримала немовлятко, а другою журливо підперла щоку. В очах радість і біль матері. Біля її ніг намальовано кобзу, обрамлену віночком, наче вишиваним рушничком.

— Хто це намалював таку мадонну?! — аж скрикнув Іван Петрович.

— Якийсь художник-запорожець...

— То як же його звали?

— Невідомо... Мабуть, його пензлем мальовані мадонни і в решетилівській Михайлівській церкві, теж збудованій запорожцями. Може, рука того художника торкалася і тих малювань, якими оздоблено Межигірський монастир під Києвом.

— Яка сила почуття в цьому образі жінки-матері! Таким смутком і гордістю сповнені очі не тільки матерів, що пестять немовлятко біля свого лона, а й тих, які випроводжали своїх синів на подвиги.

— Кожен народ, що зберігає в переказах історичну славу, пишається гордістю своїх матерів.

— Я вас прошу, Михайле Васильовичу, берегти цю картину. До цього часу я думав, що наш народ, виплекавши прозору душу гордої своєю гідністю жінки, залишив її образ у пісні та думі і не породив у живописі свого Рафаеля... Але виходить, що майбутній історик скаже: «На цій землі недаремно жив народ, який мав свого Рафаеля, та не доніс його імені до нащадків».

— Я математик і хочу точно знати, в якому столітті з'явиться той історик?

— Таке століття настане! Коли народ досягає своєї зрілості, він тоді глибше осмислює своє минуле, сучасне і сміливіше дивиться у майбутнє. Так само, як і дозріла людина глибше роздумує про своє дитинство і мріє про щастя.

— Очевидно, це буде тоді, коли герої вашої «Енеїди» перестануть блукати далекими шляхами і зрощуватимуть плоди рідної землі у вільній праці,— додав Остроградський.

Поки відбувалася ця розмова, Семен Битий забрався на дзвіницю, а спустившись униз, вигукнув:

— Єй-ей, видно з дзвіниці ті могили, що оточували наші рідні Турбаї! Хочеться птахом полинути туди!

Далі він не прислухався вже до розмов і думав щось своє, тривожне.

Погостювавши в Остроградського ще в Пашенному, Іван Петрович повертався з Семеном до Полтави. Зупинившись на ночівлю біля тієї корчми край Решетилівського шляху, де відбулась колись перша їх зустріч ще в молоді роки. Корчма за цей час глибше вікнами увійшла в землю, а колись кучеряві явори тепер маячили уже засохлими верхів'ями. Проти корчми, як і колись, стояла мурована огорожа палацу магнатів Попових, а на вежі те ж саме, не стерте часом число: «1786».

Вечорові сутінки лягали на порослі зеленою осокою береги Говтви. Білою іскрою замиготіла на небі перша зірка. Тонула в сутінках мережана даль Полтавського шляху. Старою завороженою примарою здавалася обвітрена корчма.

Мандрівники не заходили до неї, розташувалися біля порога. Семен не сідав, — то виходив на шлях, то знову повертався. Нарешті, після довгих роздумів, заговорив:

— Якийсь ніби терпкий вітер віє по шляху, бентежить мою шкарубку мужицьку душу. Думи роються...

Його постаті не зламали літа й негоди. Стояв біля шляху прямий і нездоланий, як Голота в думі.

— Багато років минуло, коли зустрілися ми біля цієї корчми. А тепер настав час розлучитися нам... Не хочеться скінити сидняком.

— Куди ж ти збираєшся?

— Піду ще пошукаю правди... Шукав її все життя... Тут недалеко до Турбаїв. Може, там віднайду ті стежки, де колись ходив із своєю коханою... Другої такої не зустрічав ніде, хіба що в пісні... А потім подамся далі. Іноді хочеться натягти вовчу шкуру і стати вовком.

— З ким же ти помандруєш?

— Є товариш вірний... Недаремно гартували мені його задунайські побратими. За халявою у мене добре нагострений незрадливий товариш.

— Чого ж іти проти ночі? Почекаймо до ранку.

— Тому що, кажуть, з'явився якийсь Кармелюк і гуляє ночами. Забирає у багатіїв і роздає бідним, як волоський ватажок Владимиреску, що подарував колись того коня... Пісню про Кармеля чув.

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармелока,
Всю надію майте...

— Ех! Заспівати б такої з побратимами. Щоб і земля взялася вогнем!

— Семене-друже... Шкода з тобою розлучитися.

— І мені шкода... Ви сердечна людина... Але ми ще зустрінемося. А тепер чого мені сидіти, коли он які люди, декабристи, як ви говорили, повставали проти царя. А ми проти панів, бо до царя нам далеко... Та й Кармелюк кличе! Кому ж обізватися на той клич, як не такому бурлаці. Прощайте... Не згадуйте лихом.

Тричі навхрест обнялися, поцілувалися. Шпаркий вітер обгорнув обох і покотив шляхом слова прощання.

Іван Петрович стояв, дивився вслід, як віддалялася в сутінках, трохи шкутильгаючи, постать. Далі почулося:

Гомін, гомін по діброві...

Поволі стихала пісня, як і тоді, під час першої зустрічі. Хотілося ще й ще вловлювати її відгомін. Але знайомий голос зовсім затих, і рантovo налягли на землю густі хмари...

Іван Петрович довго стояв над шляхом, прислухався, ніби виглядав когось. Вітер куйовдив сиве волосся на голові...

Коли схилялося на захід сонце, він любив сидіти біля відкритого вікна і дивитися у далечинь, де послався понад Борсклою шлях, гублячись у синій безмежності. В такі хвилини ніби приходили до нього в гості давні друзі, приносили тривогу, ятрили пережиті почуття. Та не тільки в уяві з'являлися давні знайомі і незнайомі друзі, прихильники.

Ось і тепер... Почувся дзвоник у двері, і він поспішив назустріч гостям. Був уражений несподіванкою. У вітальню повагом, неквапно увійшли двоє — жінка й чоловік. Спершу здалося, що це сон або привид. Перед ним стояла Таня Преженковська в такому вбранні, як уперше з'явилася на сцені, виконуючи роль Наталки Полтавки. Навіть поза її була така, ніби вона, скинувши коромисло з плеча, лагодилася виконати пісню «Віють вітри». Як і колись, іскрилися вогники в темних очах, що тепер ще більше заглибилися під чорними бровами. Біля вуст намітилися рясочки.

— Я завітала до вас, щоб доспівати незакінчену пісню... Не забули за п'ятнадцять літ той вечір у Кибинцях?..

— Незабутнє не забувається... Прошу сідати, бути рідними гостями.

Повертаючись до чоловіка, що зайшов з нею, Преженковська відрекомендувала:

— Це Ізмаїл Іванович Срезневський. З Харкова...

— То ви той самий Срезневський, що видав «Український альманах»?..

— Не тільки альманах, а й перша книга моєї «Запорожської старины» вийшла друком... Дозвольте подарувати її вам.

Іван Петрович кинувся обіймати гостя.

— Отака несподівана радість... Приємна зустріч... Сідайте, сідайте, дорогі друзі...

Ізмаїл Іванович сів проти Котляревського, а артистка — близьенько, поруч нього.

— Час уже написати історію, гідну нашого народу... — заговорив Срезневський. — Ви подали своєю «Енеїдою» чудовий приклад. У харківській «Утренній звезде» надруковано уривок останньої частини вашої поеми. Але пора видати твір повністю. І «Наталку Полтавку» давно слід надрукувати. З цією метою я прибув до вас, щоб домовитися про надрукування і «Наталки Полтавки», і «Енеїди»... До того ж я незабаром поїду в слов'янські країни і хочу повезти туди ваші твори. Перед тим заїду в столицю до друзів. Користуючись одним із списків «Наталки Полтавки», я зараз перекладаю її чеською мовою.

Іван Петрович так захопився розмовою з істориком, що Преженковська почала відчувати якусь незручність від неуважного ставлення до неї. Потім Котляревський передав Срезневському підготовлений до друку текст «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника».

— Ваші рукописи будуть хорошою пам'яткою не тільки для мене, а й для всієї нашої літературної молоді, яка поважає вас... А молодь наша росте, з'являються талановиті поети... Всі обставини говорять за те, що вони з новою силою продовжать розпочату вами справу. Я вірю в це, як вірю в те, що після ночі неодмінно настає ранок, а після ранку приходить день.

Очі Ізмаїла Івановича загорілися, пасма розкішного волосся розвихрилися на голові, а на запалих щоках проступили рум'яні.

Тим часом Преженковська, розглядаючи кімнату, побачила на стіні малюнок, в якому пізнала себе у ролі Наталки Полтавки. Вона підвелася і швидким кроком підійшла ближче, здивовано запитала:

— Звідки цей малюнок? Не сподівалася бачити себе тут намальованою.

Співбесідники обірвали розмову, підійшли до артистки.

— Іване Петровичу, що це за жарти? — запитала вона.

— Ні, це не жарти... Ви пізнали себе такою, якою...

— Так, пізнала. А чи пізнаєте ви, що я стою перед вами у тому самому вбранні, що й тоді була?

— Це вбрання мені багато чого нагадує. Я ніби чую ту пісню, що ви тоді виконували.

— І мені пригадуються перші успіхи в моєму акторському житті... І не тільки успіхи, а й страждання... І не тільки страждання, а й тортури, через які проходить жінка, що віддає себе сцені... Коли б я померла за тиждень до того, як виступила вперше в ролі Наталки, то моє життя не варте було б жодної уваги. А коли б я взагалі не знала цієї ролі, то не знала б тієї тривоги, яку й принесла зараз до вас.

— То добре, що ви живете й приносите багато нам приємності своєю грою, — зауважив Срезневський. — Пам'ятаю, як одного разу в Харкові молодь зустрічала вас на сцені і випроводжала бурею аплодисментів. Своєю веселістю, дзвінким сміхом ви просто полонили слухачів.

— Веселість і сміх, — вимовила, зітхнувши, артистка. — А що криється за тими веселощами? Полтавці зробили велике діло, що в свій час допомогли розкріпачити артиста Щепкіна... Це так. Але чи подумав хто, що театр закріпачив і вільну людину, якою була я до виступів на сцені. Життя накладає ланцюги на жінку, а на артистку подвійно. Вона завжди у рабській залежності. Всі минулі п'ятнадцять років я соромилась згадувати той вечір у Кибинцях пана Трошинського... Він приніс багато страждань артистці, яку вважали «пустотливою Танею».

Замовкла.

— Я хочу ще й ще вас слухати, — тихо мовив Іван Петрович.

— А я хочу ще й ще говорити... Бо не для сценічної пози я одягла це вбрання, в якому колись ви бажали бачити мене. З цим убранням я принесла ще не змарновану частину своєї душі, перевірену стражданнями повагу до вас і... Але словами всього не вимовиш. Я хочу доспівати мелодії, які не дограли ви в ту ніч, коли обірвалися струни скрипки.

Рвучко підійшла до розчиненого вікна, вдихнула свіже повітря, що линуло від ворсклянських берегів. Там, за вікном, зачаровані тишею, місячним сріблом облиті, тихо гойдалися тополі. Іван Петрович сидів задумливо-скорботний. Ізмаїл Іванович не зводив очей з артистки. Аж ось полилися з її вуст пісні, понеслися на лебединих крилах у простір збудженої ночі. Здавалося, що там, де слова співачки

доторкалися темної тиші, землю кутав голубий смуток. Закінчивши одну Наталчину пісню, вона переходила до іншої, і голос її звучав ще з більшою пристрасстю.

Ізмаїл Іванович стояв, схрестивши на грудях руки, слухав. Обірвавши пісню, співачка підійшла до Івана Петровича. Він узяв її руку і притулив до вуст. Хвилини мовчанки... Її порушив Ізмаїл Іванович:

— Ви краще співаєте, ніж я чув вас раніше. Зблизька ви чарівніша, ніж на сцені.

— Бо я принесла ці пісні, щоб віддати їх авторові...

— Ні, не віддавайте, не віддавайте,— благав Іван Петрович.— Я подарував ці пісні для вас і для багатьох таких, як ви. Хай вони будуть з вами. Пісня мусить мати свої крила... У вашому співі я ніби знайшов себе вдруге. В мою душу вливається ваш спів, як колись...

Щирість розмов, приязнь гостей дуже схвилювали Івана Петровича. Він зняв із стіни рушничок, вишиваний червоною калиною з чорними листочками, і підніс його Срезневському.

— Яка чудова річ! Вишито давніми полтавськими узорами. Це коштовний рушничок...

— У цьому рушничкові зібрані почуття і страждання жінки.

— Я заздрю цій жінці,— збентежено обізвалася артистка.

— Ви заздрите стражданням людини?

— Так... Коли вони варті уваги поета.

Звертаючись до Срезневського, Іван Петрович продовжував:

— Ви, Ізмаїле Івановичу, людина молода, але зуміли об'єднати навколо себе гурток літераторів... Ви обов'язково зустрінетесь і з тим невідомим поетом, якому я хотів би потиснути руку. Прошу вас — передайте йому цей рушничок. А з ним передайте й найсердечніші почуття.

— Хіба можна передавати так почуття? — запитала Преженковська.

— Це почуття не звичайні, а ті, що їм розкривають свої обійми цілі віки...

— Звичайно, що за почуттями ідуть і обійми,— жартувала Преженковська.

— В тих, зібраних у простій вишивці, почуттях я уявляю великий зміст. То безсмертя народного генія. Ці перлини духовного життя зібрані і в слові, і в пісні, і вкраплені в подібних вишиваних кетягах калини.

Беручи рушничок, Ізмаїл Іванович потис Котляревському руку.

Преженковська поклала йому руку на плече так, як дозволяла собі колись.

— Рідні мої, дорогі мої,— повторював Іван Петрович.— Ви стільки принесли несподіваної радості.

Якесь особливе тепло полилося від тієї руки, тепло, що його вловлює людина в промінні перед тим, як сонце має пірнути за обрій. Тепло, що не стільки зігріває тіло, як пестить душу.

Відчуваючи владу над своїми співбесідниками, Преженковська заговорила:

— Пригадуєте вечір після вистави, коли ми зробили нічну прогулянку до Ворскли?

— Пригадую, як сьогодні...

— То й сьогодні можемо поновити ті ж незабутні хвилини... В хаті нам тісно, бо стільки вражень, що просяться вони на простори... Підемо туди, де справді віють вітри...

Коли вийшли з будинку, тепла липнева ніч трепетно огорнула їх подихом рути-м'яти.

— Спасибі тобі,— обізвася Котляревський,— що ти принесла пісні моєї молодості, повернула мені вже забуту казку... Заради цього хочеться ще жити... Я заздрю прийдешнім поетам, які ще складатимуть сотні, тисячі пісень, прославлятимуть у них усе прекрасне...

— Іване Петровичу,— зауважив Срезневський,— якби ви прочитали таку лекцію нашим студентам у Харкові, вони б вас на руках носили...

— Ні! Я не хочу, щоб Івана Петровича носили студенти на руках... Хай краще він літає на крилах моєї пісні... — В голосі Преженковської бриліла самовпевненість гордої жінки.

— Жартівнице моя непоправна!..

Перед спуском з гори до Ворскли зупинилися. Чорним силуетом на супротивній горі маячили мовчазні примари монастиря, а довкола урочисто-таємничо ніч розкривала свої обійми.

Небо побляклою смугою благословляло народження ранку. Здавалося, ніби вперше над землею мало зійти сонце. Та ось поривчастий вітер захитав верхів'я тополь.

З півночі налягла хмара, почувся грім.

— Буде гроза,— зауважив Ізмаїл Іванович.

— То добре! Хай гримить! Підемо назустріч грозі! — не вгавала співачка.— Хай віють вітри нескінченної пісні!

— Я, як романтик, не відстану від вас! — погодився Ізмаїл Іванович.

— А ви, Іване Петровичу? — Таня пригорнулася до нього.

— Я давно звик мандрувати разом із своїм Енеєм, незважаючи на бурі й грози! — мовив Іван Петрович. — Таня пригорнулася ще міцніше... — Ти принесла тиху радість, щоб незаповнене щастям серце проспівало лебедину пісню...

Вихрясті неблаганні хмари неслися в шаленому танку, за ними обзивалися і наростали громовиці. Тоді здавалося, ніби виринали з морської хвилі човни з ватагою завязаного, нескоримого Енея. Потім ховала в собі все темрява. Блискавка роздирала її, пускаючи на землю сині стріли. Хотілося, щоб ще й ще блискавка осявала небо, рідних мандрівників, щоб вони ще повернулися з далеких доріг, зазнаючи нових пригод, і щоб ще раз їхній ватажок спустився у пекло й повернувся загартований та мудрий.

Хай мандрівники вирушають у нові походи, хай з'явиться новий ватажок. Може, він поведе шляхами, якими ходив шукати правду Семен Битий і безталанна Наталка прагнула добути щастя, як зеленого розмаю. Може, розкриються перед ними незорі простори, плекані в мріях.

Чимраз ширше освітлювалося блискавками небо, вповивався грозами ранок над скаламученими широкими плесами Ворскли...

ЕПІЛОГ

Перед тим як виїхати в слов'янські країни для вивчення мов і літератури, Ізмаїл Іванович Срезневський пізньої осені 1838 року прибув з Харкова у Петербург. Насамперед він завітав до давнього приятеля Михайла Васильовича Остроградського, привіз сумну звістку про недавню кончину Івана Петровича Котляревського. Але ця звістка, виявляється, вже докотилася до столиці, і славного земляка збиралися пом'янути на черговій «п'ятниці» в Євгена Павловича Гребінки.

— Хотів би і я завітати до Євгена Павловича, — обізвався Срезневський.

— То це добре. Він людина гостинна і товариська. Радий буде зустрітися з вами. До речі, він перейшов з канцелярської служби на роботу викладача мови та інших предметів у Дворянський полк і живе на Петербурзькій стороні, — відповів Михайло Васильович.

Взявши візника, вони вирушили на Петербурзьку сторону. Переїхавши мостом через Неву, потрапили в найбіднішу і найбруднішу частину міста. Тут потяглися довгі вузькі вулиці. Дерев'яні будиночки дрібних чиновників, відставних унтер-офіцерів, небагатих крамарів визирали, здавалося, з болота. Візник часто лаявся, коли колеса екіпажа загрузали в багнюці. Нарешті добралися до казарм, біля яких були добре бруковані вулиці.

Прибули до Євгена Павловича вчасно. Тут готувалися до обіду. Господар з добродушною усмішкою на блідому лиці зустрів гостей, повів у простору кімнату, де чимало вже зібралося постійних відвідувачів.

Євген Павлович познайомив прибулих з іншими гостями — Нестором Васильовичем Кукольником, Іваном Івановичем Панаєвим, Миколою Андрійовичем Маркевичем, Іваном Максимовичем Сошенком, Володимиром Григоровичем Бенедиктовим. Були тут гості у військовому, давні Гребінчині приятелі по Ніжинській гімназії, неподалік, за невеличким столиком, сиділи, розглядаючи малюнки, Карл Павлович Брюллов, а біля нього учні Академії художеств — Тарас Шевченко, Василь Штернберг, Аполлон Мокрицький.

Карл Павлович привітно зустрів Срезневського, а Шевченко, потискаючи його руку, промовив:

— Спасибі за «Запорожскую старину». Добре діло зробили. Спасибі...

Брюллов став розпитувати про Україну, показував малюнки Штернберга, привезені з Чернігівщини, зокрема, краєвиди Качанівки.

— Коли я дивлюся на ці пейзажі, — говорив Карл Павлович, — то здається, от-от вирине з тихого плеса русалка, а на березі десь з'явиться «козак моторний» Еней...

Маркевич, підвівшись від фортеп'яна, де він стиха щось награвав, підійшов до Шевченка.

— Дещо виходить з моєї імпровізації. Ходім до фортеп'яна, допоможи, — запросив Тараса.

Незабаром Микола Андрійович ударив по клавішах і полналася мелодія. Шевченко слідом наспівував:

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?

Але раптово обірвав гру Маркевич. На вулиці залунала пісня солдатів, яких муштрував унтер-офіцер. Гвалтівно вривалася в кімнату солдатська пісня «Гром победы, раздавайся».

— Чи правда, Євгене Павловичу, що всі унтер-офіцерші Петербурзької сторони відчиняють вікна, слухаючи муштрову солдатську пісню? — запитав Маркевич.

Євген Павлович знизав плечима. За нього відповів Кукольник:

— Не дивно... Пісня патріотична. Солдати прославляють православного царя. Багатьом до серця така пісня... Отож і слухає її народ. Самодержавство, православ'є і народність — це клич нашого часу.

Говорив Кукольник з апломбом ні в чому не погрішного авторитета, як людина, повна свідомості своєї переваги над іншими. Про це промовляв і його новий модний фрак, і зачіска, і самовпевнений вираз обличчя.

Шевченко і Штернберг презирнулися.

— Терпіть, гартуйте витримку, — зауважив юнакам Брюллов, продовжуючи схвально розглядати малюнки Штернберга.

До них знову підійшов Маркевич, розкрив Гребінчин альбом, що лежав коло малюнків, і записав: «Україна, музика, природа, поезія нас навіки з'єднали». А коли вшухла солдатська пісня, він знову повернувся до фортеп'яна.

Кукольник, сидючи в кріслі, продовжував свою розмову:

— Чи правду я кажу, Євгене Павловичу?

— Та звісно... звісно, — зніяковіло відповів Гребінка.

— От, приміром, — вів далі Кукольник, — моя п'єса «Рюка всевишнього вітчизну врятувала»... Сам імператор і імператриця похвалили п'єсу.

— А чи правда, Несторе Васильовичу, що вашу п'єсу збираються перевидати під іншою назвою? — запитав Вася Штернберг.

— Не знаю, не чув...

— Панове! — втрутився Гребінка. — Сідаймо за стіл! Час обідати... Сідайте, наливайте чарки... Хто яку хоче!

Кукольник розкрив свою валізочку, витяг пляшку токайського:

— Я питиму свою... Малоросійських напоїв не визнаю.

— Добре, якщо тільки напоїв, — тихо промовив Штернберг, сідаючи біля Шевченка.

Коли сіли усі за стіл, Євген Павлович подякував гостям за люб'язність, заявив, що Михайло Васильович Остроградський хоче дещо сказати.

— Недавно обірвався голос співця України Котляревського, — неквапно почав Остроградський, — співця, що вдив завзятих троянців-козаків у далекі походи. Я подвійно відчуваю скорботу — за втратою не тільки поета, а й найкращого свого учителя. Йому я багато чим зобов'язаний. Він навчав своїх учнів бути мужніми, чесними. Підіймаю чарку на знак найкращої пам'яті вчителя-друга!

— Пом'янімо!

— Пом'янімо! — загули голоси.

Остроградський, а потім Срезневський розповіли про свої незабутні зустрічі з Котляревським. Ближче до них пересіли Шевченко, Штернберг, Мокрицький. Розпитували, цікавились життям, побутом автора «Енеїди». Тарас кілька разів підіймався з-за столу, виходив у другу кімнату, щось записував, шепотів, наспівував, ніби сам з собою розмовляв.

Срезневський розповів про видання в Харкові «Наталки Полтавки» з його передмовою. Примірники цього видання він везе в слов'янські землі, де набуло слави ім'я українського письменника.

Ізмаїл Іванович з властивим для нього романтичним піднесенням говорив:

— Народ, що багато козакував у походах, закозакує тепер у поетичному слові. Пробуджуються нові сили до творчості. Герої славної «Енеїди» понесуть на широких вітрилах слово і пісню Котляревського. Коли ми говоримо тут про смерть автора «Енеїди», то я скажу, що це осяяна вічністю смерть.

Шевченко не раз стискав руку Срезневському, шепотів:

— Спасибі, спасибі... — і знову щось занотовував.

Розмови почали дратувати Кукольника. Він не звик залишатися малопомітним на таких вечірках. Вибравши зручний момент, Нестор Васильович налив чарку токайського, підвівся й почав:

— Панове! Я розумію захоплення присутніх згадками про малоросійського, якщо можна так сказати, поета... Поетичне слово — велика сила. Поет служить своїм словом, як служить солдат його імператорській величності своєю рушницею і шаблею. Наша єдина, велика імперія кличе

всіх на подвиги во ім'я самодержавства, православія і народності. Ура великому імператору!

— Ура! — відгукнувся в кінці столу чийсь самотній голос і обірвався.

Шевченко, Штернберг, Мокрицький поставили на стіл свої чарки, не випивши наливки. Брюллов застиг у мовчанці з чаркою в руці. Гребінка, ніяковіючи, мовчки простяг руку, щоб цокнутися з Кукольніком. Знову за вікном пролунала маршова солдатська пісня і виручила Кукольника. З виглядом переможця він сів, швидко почав їсти. Запанувала мовчанка. Її порушив Штернберг:

— Друзі! Тарас написав вірш «На вічну пам'ять Котляревському». Просимо його прочитати.

Штернберга підтримали Сошенко і Брюллов:

— Просимо, Тарасе, просимо.

Шевченко сміливо вийшов на середину кімнати, розгорнув папірець і почав:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одинокі
Гніздечко гойдає,—
А де ж дівся соловейко?
Не питає, не знає...

Читання вірша все більше й більше захоплювало присутніх. А Кукольнік червонів дедалі дужче.

...Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою,—
Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої.

Шевченко зробив паузу, розгортаючи другий папірець. Тим часом обізвася Кукольнік:

— Панове! Я не визнаю такої поезії! Що це за вирази — «ватагу пройдисвіта водив за собою»? Так можна дійти до того, що поети почнуть вихвалити... е... розбійників... Пробачте, панове, така поезія... Це шкідливо і небезпечно... Навіть обурливо. Я сам навчався в Ніжині, розумію малоросійське наріччя. Скажу, що в ньому є багато незрозумілого.

— Просимо Тараса продовжувати, — гукнув Штернберг.

— Просимо, просимо, — обізвалися інші.

Але Шевченко мовчав, зібгавши папірець у жмені. Очі його налилися гнівом.

— Панове! Прошу пробачення. Я обіцяв бути в театрі, тому змушений залишити дорогих друзів. — Кукольнік встав із-за столу, взяв свій чорний високий циліндр, розкланявся, не глянувши в бік Шевченка.

— Несторе Васильовичу! — кинувся до нього Гребінка. — Просимо ще побути з нами... Як же це так? Ще ж не їли смаженого, не допили...

— Не можу! Мушу завітати в театр... До побачення, панове! — Виходячи, Кукольнік повторював: — Обурливо і небезпечно... Навіть підозріло. Якесь вільнодумство.

З місця зірвався Штернберг, вхопив пляшку з недопитим токайським, підбіг до дверей і гукнув Кукольніку:

— Несторе Васильовичу! Ваше токайське залишилось недопитим! Візьміть!..

Жарт викликав усмішки, а Мокрицький додав:

— Вася! Долий пляшку квасом, заткни і віднеси в театр. Хай доп'є Нестор Васильович або залишить для подібних до себе нащадків!

— Нема кращого, як наша вишнівка, — промовив Остроградський і підніс повну чарку Тарасові, який все ще стояв серед кімнати у тій самій позі.

Підійшов до Тараса і Срезневський.

— Ви насправді поет, — заговорив він, — ваш вірш схвилював мене. Дозвольте передати вам подарунок.

Срезневський розгорнув рушничок, вишиваний кетягами калини і чорними листочками.

— Іван Петрович Котляревський, коли я востаннє зустрічався з ним, просив передати поетові, який гідний буде цього, подарунок.

Рушничок взяв Шевченко. Його обступили Штернберг, Мокрицький, Сошенко, Брюллов, розглядали вишивку.

— Це нам, Тарасе, згодиться при малюванні картин з українського побуту, — зауважив Карл Павлович. — Зверніть увагу на композицію вишивки. Це вишивала рука художника. А скільки тут вкладено почуття, ніжності! Чудово, гармонійно...

— Подарунок Котляревського берегтиму, як незабутню пам'ятку, — пообіцяв Шевченко.

— Друзі! — гукнув Штернберг. — Тарас не закінчив...

— Просимо продовжувати!

— Просимо!
Розгорнувши пожмаканий папірець, Шевченко звів голову, окинув палким поглядом присутніх. Прозорим струменем полилися слова:

Все сумує,— тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Маркевич, дослухавши вірша, ударив по клавішах — і кімнату наповнила дивна мелодія. Всі колом обступили музиканта. Розляглася широка пісня. Їй було тісно, вона виривалась у розчинене вікно, неслася через заскнілі в туманах провулочки, казарми, палаци, линула на безкрайні простір степів, роздолля синіх озер...

Над подарунком-рушничком схилив думне чоло Тарас, ніби голубив незрадливі сподіванки-надії.

1965—1967

ПОВІЙ, ВІТРЕ!

ПОВІСТЬ

Частина перша
КОЛИ РОЗКВІТАЄ ПАПОРОТЬ

Їх було шестеро. Йшли босоніж роменом порослою стежкою. Назустріч небо розсипало сонячну позолоту, котилися жита у хвилях блакитної далі.

— За отамана оберімо Степанка!

— Іменно Степанка. Він найшвидше бігає... На найвищі дерева залазить!

— Степанка! Степанка!..

— Коли мене за отамана, то всі слухайте... Нас шестеро?..

— Шестеро...

— Добре, хлопці! Набирайте за пазуху грудок і гайда за мною!

— Куди?

— Туди! — Степанко підніс догори сопілочку і показав нею до лісу.

Там бовванів будинок пана Тельбуша. З облупленими сірими стінами, схожий на вороняче гніздо. Пан тут бував рідко, і будинок цей передав посесору.

Степанко біг попереду. Неподалік від будинку хлопці засіли у бур'яні, прислухались. Півень, здершись на купу гною, закукурікав. Степанко запустив у нього грудкою. Слідом просвистіло ще п'ять грудок. Півень закудкудакав, тікаючи до двору. Там сполошилися не тільки кури, а й все посесорове сімейство.

Хлопці, прихилившись за бур'янами, шпурнули ще кілька грудок. Почувся голос посесорші:

— Бодай ви свого батька поцілили в лоба! Харцизяки прокляті! Розбійники! Кармелюки!..

— Чуєте, хлопці! Ми — Кармелюки!

— Хі-хі-хі, — сміялися хлопці, вертаючись до села.

На пригорбі зупинилися...
В долині розкинулось село Хомутиці, тулячись бідняцькими повітчинами, обвітреними хатами навколо озера, що живилося водою від повені річки Постіл.

Поглянути з пагорба на обшарпані двори, то здається, ніби подертій хомутець хтось накинув на кістяву шию худой, змореної конячини. Тому, мабуть, і село назвали Хомутинцями.

Біля озера самотньо задимленим дахом чорніла кузня. В ній чулись удари молота. Розлита повинь тиші гойдала на своїх хвилях ковалеве гупання, і воно луною відгукалось вздовж крутого берега річки і, здається, котилося по всьому Поділлі.

— Це повернувся з мандрів бурлака Вакула! — гукнув до хлопців Степанко.

Хлопці прислухалися до гупання, уявляючи, що коваля передражнює дятел, розмірено довбаючи суху гілку високого осокора. Коли загулає молот у кузні, дятел змовкає. А перестане бити коваль, то він знову ніби примовляє дзвобом: «То — так, то — так».

— Хлопці! Нумо до Вакули! — гукнув Степанко. — Він після мандрів багато приніс жартівливих оповідок!

— До кузні! До кузні!..

Незабаром хлопці були біля кузні. З кузні вийшов молодий, чорнобровий, пропахлий розпеченим залізом коваль.

— Ви хто такі? — запитав, блиснувши білими зубами, а на лиці склалась посмішка.

— Ми Кармелюки! — хором відповіли.

— А хто у вас за отамана?

— Степанко! — звернулися погляди до переднього.

Коваль підійшов до Степанка, чорною рукою покуйовдив на його голові волосся.

— Хлопець, бравий, — промовив, — такого б мені за помічника взяти.

— Ми всі будемо помічниками... Аби тільки розповіли про свої мандри...

З кожної мандрівки по заробітках Вакула стільки приносив жартівливих співомовок, що міг сміхом і мертвого розбудити. Тому селяни не тільки несли до коваля чересла сталити та підкови лагодити, а й сходилися послухати дотепні розмови.

Стомлені од кріпацької праці, старі і юнаки збиралися надвечір'ями до кузні, сідали на приладнані ковалем ослінчики під вербою, що густим гіллям хилилася до озера, а обсмаленими вітами горнулася до кузні. Дехто сідав на землю.

Поклавши на землю молот, коваль примовував на ослінчику. Обсмалені брови й вуса, задимлене обличчя світилося хитрим усміхом. Чорні у Вакули руки, як у рогатого жука кусачки, що, здається, й вогонь їх не пече. Зате душа в коваля — ніби квітка. Завжди в ній щось леліє. Степанко став близьенько біля Вакули. Відчував, як коваль пахне вугляним димом.

Наслухавшись Вакулиних оповідок, хлопці пішли бавитись на вигін. І не було впину жартам Степанка. На ногах він височенький, худорлявенький, допитливі очі чорні. Коли примружить їх, то ніби от-от заговорять вони, скажуть щось ласкаве або гостре, смішне.

— Давайте, хлопці, грати про те, що розповідав Вакула!

— А як, як? — обступили Степанка.

— А так... Я буду за того, що в чоботях заснув, прокинувся без чобіт та й говорить: «Не мої це ноги... Мої були в чоботях».

— А я буду за того, що стягає з сонного чоботи!

— А я за того машталіра, що гукає: «Прибери, мужик, ноги, бо наїду на них!».

Інсценізується Вакулина оповідка... Повертається в нових чоботях п'яний мужик із міста. Сів спочити та й загнув край дороги. Прокинувся, коли почув, як гукає машталір. Подивився на свої ноги і спокійно відповів: «Не мої це ноги, мої були в чоботях, а ці — без чобіт».

— А тепер давайте зіграємо ту бабу, що в церкві одну свічку ставить святому, а другу чортові.

— Треба всюди, люди добрі, приятеля мати, бо не знаєш, де опинишся після смерті: у раю чи в пеклі, — тоненьким голосом удавав Степанко бабину розмову.

— А який той чорт? Мабуть, з хвостом великим?

— Ні, з крилами...

— І з кінськими копитами...

— Вакула зна, який він, бо дотепно розповідає про чортів.

— А той чорт, мабуть, без хвоста, який переміг попа, а сам злякався запорожця.

Хлопці сміялися. А тим часом загукали із двору панотця Василія:

— Сте-па-а-нко-о! Сте-панко! Іди додому!

— Мати кличуть, — промовив Степанко і пішов. За ним і хлопці.

— Степанку,— наказала мати,— біжи до тих, хто найчастіше ходить у церкву молитися. Проси в них ячок, а може, й курочку або півника. Скажи, що отець Василій відроблять, коли принесуть кого хрестити, або відспівають «Вічну пам'ять», як, дасть бог, хто помре. Біжи, не бари-ся, а татуньо будуть рядитися правити вечерню... Повертайся хутчіше, щоб встиг ще й подзвонити до вечерні.

За Степанком подалися і його приятелі. Зупинялися біля кожного двору, куди заходив Степанко, прислухалися, як він жалібно, благальним голоском виводив:

— Просили мамуня і панотець татуньо дати ячок, а може, й курочку або півника на відробіток. Бо, може, бог дасть, хтось помре у вас або народиться, то буде діло попові...

Хлопці чмихали за ворітьми. А коли Степанко виносив з двору ячка, то обережно клали їх за пазуху... Добули і ячок, і півника. Повертаючись, жартували і ненароком випустили півника. Кинулись ловити його, перестрибуючи через баюри та рівчачки.

Півника не спіймали, лише добру половину яець потовкли.

Паніматка чекала біля двору. Коли побачила, як хлопці виймали з пазухи потовчені яйця, то й руками сплеснула.

— Що ж ви нарobili? От шибеники! Що скаже отець Василій?

Аж ось вийшов і отець Василій, нарядившись уже служити вечерню. Побачив Степанка, обліпленого битими яйцями. Мовчки повернувся до хати, виніс лозину.

— Буду після вечірнього богослуження чухрати тебе одією лозиною... Чухратиму як окаянного, дондеже штани будуть мокрі.

— Не бийте, татуньо... Я вам до вечерні так дзвонитиму, ніби сам архієрей прибув до церкви.

— Як архієрей? — перепитав роздумливо пан-отець. — Гаразд... Тоді цю лозину збережу до наступної суботи. А тоді вже не прошу.

Отець Василій поніс хворостину в хату, гукнувши на порозі:

— Біжи дзвони!

Степанко побіг до церкви, забрався на дзвіницю. За ним і хлопці.

Забовкав дзвін. А коли підходив до церкви піп, то так зателенькали в усі дзвони, ніби прибув єпископ. Степанко лише диригував, приспівуючи:

— Дзелень-бом, дзелень-бом... Накрив бабу піп рядном та ще й кропить помелом.

Здавалося, що й хмаринки на небі пританцьовували, колихалися від тих дзвонів. Панотець поважно увійшов до церкви. Тоді дзвони ушухли.

Земля поволі окутувалась серпанком прозорої ночі. Хлопці не злазили з дзвіниці, знову переказували жартівливі оповідки коваля Вакули. А коли нарешті розходились, небо посміхалося до них тихими зорями, снувало казку літньої ночі. Та казка довго не давала спати Степанкові. Він сидів під хатою, лічив зорі, що віддзеркалювались у темному плесі. А коли згадував про панотця та його лозину, то здавалося, що зорі повивались імлою й ронили сльози.

* * *

Щоранку Степанко поглядав на куток кімнати, де батько поставив лозину, щоб у наступну суботу виконати страшну обіцянку. Хотілося потрошити лозину, та боявся накликати ще більший гнів панотця, бо знав його строгість.

Пригадував, як Вакула розповідав про квітку папороті, що може допомогти людині стати щасливою.

З такими думками й пішов до кузні.

Допомагав Вакулі роздмухувати міхом вугілля в горні, носив воду, просив коваля розповісти про його мандрівки й пригоди. А тим часом нагодилися і Степанкові друзі. Коваль сів перепочивати на лежачому біля кузні колесі, що на нього недавно натяг залізну шину, а хлопці обсіли його колом.

— Розповім цього разу вам про Кармелюка,— поважно обвів Вакула поглядом прикишклих слухачів.— Блукає він по світу, а тим мандрам і кінця немає...

— А татуньо говорили, що Кармелюка уже вбили його вороги. У Літині ніби в землю його зарили,— збуджено подав голос Степанко.

— Як його могли вбити, коли ж він Кармелюк? Він такий, що й кулі відвертає. Стріляють у нього, а кулі назад повертаються. Та й силу і спритність має неабияку. Заслали його на Сибір у темні ліси, а він по верхів'ях дерев пішов і повернувся знову в наші краї. Посадили його у в'язницю, а він намалював крейдою човна, бризнув водою по долівці. Наче повинь розлилась перед ним, сів у

човен і, як лебідь, поплив на простори. Було ще й таке: заслали Кармеля за далеке море. Але й там він знайшов собі раду. Пішов до моря вулицею, зняв ворота з крайньої оселі, поніс на берег, пустив на воду. Невдовзі ворота стали човном. Сів у нього Кармель і переплив через море. А то ще оповідають, як його закували в кайдани, наділи залізні наручники, а він лише посміхнувся, тряснув руками й ногами так, що залізо порвалось і ударив грім!

— Ото Кармель!

— Така сила! — хлопці захоплювались ковалевою розповіддю.

— От би зустрітися з таким та помандрувати разом! — заіскрилися очі в Степанка.

— Може, й зустрінешся... У свою ватагу Кармель приймає сміливих, щоб проти багатих виступати й бідноті добро діяти.

Що в багатого візьму я,
То бідному даю,—

доповнював коваль свої розповіді піснею. Проспівавши одну, зачинав іншу:

Бо Кармелюк добрий хлопець,
Він по світу ходить.
Не одного вельможного
Од страху морозить...

Хлопці приєднували й свої голоси до ковалевого співу. Збентежений Степанко ще запитував:

— Якими б шляхами, байраками, лісами помандрувати, щоб зустріти Кармелюка?

— Передусім, треба пройти під час громуниці вночі через ліс. Обов'язково на купальне свято. Тоді зацвітає папороть. Добудеш таку квітку, то можна й побратимом Кармелюкові стати,— як струни, бриніли слова оповідача.

— Страшно вирушати в такі мандри,— непевно обізвався один слухач.

— Коли страшно, то сиди на печі... Ніхто не принесе тобі квітку папороті,— хлоп'яча запальність брала верх у настроях Степанка.

— Подобається ти мені, хлопче! — Вакула приязно потермосив Степанка за розвихреного чуба.— Для такого я дарунок приготував,— квапливо пішов у кузню й приніс вирізьбленого з дерева красеня.— Це я вистругав Кармелюка. Наче кличе він бідаків у своє бунтарське товариство.

во. Дарую його вам, браві кармелючата. Вручаю в руки Степанкові, як вожакові хлоп'ячої ватаги!

Заіскрилися очі в хлопців.

— Спасибі, спасибі,— загули хором. А Степанко бережно взяв різьблений дарунок, тримав його, наче щось найсвятіше, що вперше потрапило до його рук.

А коваль виніс із кузні ще й іншу дивовижу — залізом кованого чортика.

— Давно викував таку іграшку. Це той чортик, що його, як розповідають старі люди, запорожець переміг, щоб користуватися його послугами. Прислужить він колісь і тобі, Степанко. Дарую, щоб таким був, як той, що чортів загнуждує!

Хлопці засміялись, обступили щасливого Степанка. Гуртом понесли на село ковалеві дарунки, обмірковуючи, де їх переховувати до слушного часу.

* * *

День у сім'ї Руданських починався з того, що першою з хати на подвір'я виходила паніматка Теодора Порфирівна. Тоді до порога збігалися, сокочучи, кури. Теодора кидала їм крихти та зерна і простувала в повітку, виводила звідти білу ребрасту кобилу, прив'язувала до пакола, обгонила мух старим церковним кропилом і покривала схудлу кобилячу спину драною панотцевою рясою.

Згодом з'являвся на подвір'ї і отець Василій. Тоді кури розбігалися, ховаючись від несподіванки, бо панотець добре поціляв палицею, примовляючи:

— А киш, прокляті!

Впоравшись із курми, панотець підходив до кобили, накидав на неї мотуз'яну оброть і вів на водопій.

Двір у Руданських просторий, порослий спорихем. За повіткою красувалася стара груша, посаджена ще батьком Василія тоді, як громада обрала дядька Івана попом, бо поважала його за добрий бас та й за те, що ніколи не відмовлявся випити зайву чарку горілки. Бувало, як гуко не басом у церкві: «Да разточаться вразі його!» — то аж мороз піде по шкірі. А під чаркою отець Іван міг затагти із селянами пісню про Гонту, якого він молодим бачив, коли йшли гайдамаки на Умань. Умів добре сміятись отець Іван і смішне розповідати про ксьондзів та шляхтичів.

Про свого діда і його добру вдачу Степанко знав з розповідей селян. Тому побожно ставився й до груші, що

зберігала пам'ять про діда, казки-розповіді якого поширювались у народі. Нагадував про діда Івана і скрипучий журавель серед двору біля кринички.

Після Іванового господарювання невблаганний час наклав свої сліди. Повітка похилилась набік, стояла, наче старець на прощі. Старий тин, що відділяв подвір'я від вулиці, повалила свиня, чухаючись. Та й на груші вже почали всихати гілочки.

Буденного щоранку сім'я Руданських сходилася на сніданок до столу. Отець Василій перед сніданком хрестився. Паніматка ставала на коліна, тримаючи на руках Оленку. А менші братики Олександр та Юхимко трималися за спідницю матері.

Після сніданку панотець навчав Степанка читати часословець, готуючи сина в дячки, щоб читанням над померлими міг заробити шматок хліба.

Степанко чекав обіцяної суботки. Однак минали одна й друга суботи, а обіцянку про покарання наче забув панотець. Лише тривожним поглядом кожного ранку зустрічав сина, розпитував про його сни. Непокоїло отця Василя те, що уві сні Степанко іноді кликав Кармелюка. То недобра ознака. Прислухався й до розголосів мирян про повернення Кармелюка, який ніби ходить від села до села і закликає непокірних до своєї ватаги. Почав і Василій вірити в ці розголоси, хоч насправді вже минуло кілька років після загибелі народного ватажка.

Ходила до ворожки й паніматка Теодора, почула від неї теж тривожну звістку про виступ бунтаря. Хоч отець Василій вважав всілякі прорікання ворожки «сатанинським навожде́нієм», але тепер не знав, як поставитись до принесеної звістки. Вирішив правити молебствіє. Та й молебствіє не допомогло, бо біля церкви стояли якісь бурлаки, закурили люльки й не скинули шапок, коли повз них проходив панотець.

З кожним днем більше обіймала його тривога. На Степанка тепер дивився не грізно, а якось жалісливо. Не міг збагнути, від чого майже щоночі син уві сні продовжує вигукувати гріховне ім'я Кармелюка. Мав нагоду виконати вимогу доповідати про настрої громади.

Порадившись з паніматкою, дяком та сільським старою, вирішив написати супліку до церковного начальства — може, дійте аж до консисторії! Супліку треба самому одвезти до Шаргорода. Там знайде, кому подати її. Та

й сина Григорія, який навчається в бурсі, треба навістити, а може, й привезти додому на ваканції.

— Свят... свят,— перехрестився панотець і сів писати супліку.

Скинув рясу, щоб вільніше було руді шкрябати пером по видвілому, засидженому мухами папері. Хвилястими рядками виводив:

«Да воскресне бог і расточа́ся вразі його!..»

Православна консисторіє! Внемлі гласу нашого прошенія і пастирською рукою дай благословеніє чадам своїм. Страшне униніє восторжествовало по всій парафії, рекомій село Хомутинці. Бісовське ім'я Кармелюка знову потрясло непокорюю мирян і ввергло в неслух'янство сина Стефанія, іже трепеще ночами, глаголет у сні. Оний син, родившийся року божого 1833-го, дня грудня 25-го...»

Пишучи супліку, панотець куйовдив лівою рукою бороду й волосся на голові, бо довелось багато думати, щоб добрати вразливі слова. Очі його, ніби два шури, виглядали з нірок, присипаних трухлявиною. А коли панотець вивів слово «амінь», то здалося, ніби шури заховалися, тільки вусиками моргали. Полегшено зітхнув. Ще додав у кінці листа:

«Написав власноручно року божого 1843-го. Служитель божий Василій Руданський».

* * *

Дерев'яні колеса скрипіли і торготіли, збиваючи куряву, і вона стелилася плазом по колії. Панотець сидів на повозці, поганяв кобилу, дістаючи бато́гом по сухих ребрах. Степанко йшов за повозкою, випроводжаючи татуся до Шаргорода. Аж на переправі через річку зупинилися. Нехотя Степанко повертався до села. Сів край шляху під тополею і прислухався, як віддала ще доносилося скрипіння повозки, ніби жалібне кигикання птаха, що відбився від гнізда.

Шарпнув вітер, напинаючи гілля тополі, прокотився передзвін листя, влітаючись у шелест придорожньої трави, зрідка повитої червоними маками та материнкою. Слухав той передзвін, вдивлявся, як женуться хмаринки одна за одною в прозорому небі, а їхній плін немовби в'яжуть до землі жайворонки своїм срібним дзвоном. Куди, у які краї линуть ті хмарки? Хочеться податися за ними, щоб згори оглянути все Поділля з річками, гаями, горами і долинами.

Збуреними хвилями вливаються думи в душу хлопця. Навколо безлюдно, просторо. Тільки віддаля плугатар погейкує, орючи вбогу ниву. Іде борозною, тримає чепіги плуга і хилить голову, обважнілу безрадістю. Іде, ніби прокладає борозну в каламутну безмежність...

Хто збагне чари степів і гаїв Поділля? Рясно його простори прорізають шумовійні річки, омиваючи густорозсіпане каміння. Коли б зібрати до купи те шумовиння, коли б з'єднати шелест дібров, то розлігся б по землі великий гомін, від якого і зачерствіла душа розпустила б трепетні крила. А коли б воскресити таємниці фортець, древніх веж та згадати, як ходив Іван Підкова подільськими шляхами в Молдавію, як браталися волелюбні подоляни з Лободою і Наливайком, як водив свою рать Богдан подільськими шляхами, щоб відбити охоту молдавських бояр єднатися з польською шляхтою, та згадати, як подоляни ставали в заgonи під руку Гонти і як його було скарано в Сербях, то й закам'яніле серце заговорило б, облилось кров'ю.

От про що шелестять дерева Поділля і вторять їм шумливі ріки, віддаючи свої води химерному, водограями повитому Дністрові. Та чи збагне ці таємниці відкрита душа хлопця, що замріяно лежить під тополею? Коли й не збагне, то відчує чари, які дарує рідна земля, вливає їх у душу.

Сівши під тополею, прислухався, чи не скриплять по шляху дерев'яні колеса, чи не торгочить повозка. Чути лише, як десь пирснув стрепет та забелькотав перепел у ярочку.

Витягав сопілочку із пазухи і, бавлячись, виводив на ній мелодію вітровіння, прагнув так заскиглити, як вітер. Непомітно линув час. Здавалося, все затихало, переставало шепотіти листя на тополі, а хмаринки зупинялись і ніби нахилилися нижче до землі.

Складніше було виводити мелодію почутих од коваля Кармелюкових пісень. Добирав звуки, а в уяві поставав народний улюбленець. Здавався він то приязним, то суворим і неблаганним у ставленні до лиходіїв. З такими думками повертався до оселі, витягав приховані в ожереді ковалеві дарунки, розглядав, вів з ними сердечні розмови і наче довідувався багато такого, що й сам Вакула ще не розповідав. Роздуми вселяли в хлопця душу ще більше завзяття, і він наступного дня далі йшов шляхом, сподіваючись зустріти панотця, коли той повертатиметься з Шар-

города. Головне — треба привітати брата, розпитати про бурсу та бурсаків...

Аж ось заскрипіла повозка, зупинилася біля тополі. В ній сидів, куняючи, Грицько.

— Грицьку! — схопився Степан і підбіг до повозки. — А я чекаю... Чекаю...

Хотів обняти брата, а той понуро опустил голову.

— Чого ти, Грицьку, зажурений?

— Грицько в бурсі провинився, — відповів панотець.

— Чим, Грицю?

— Мужичив, — нарешті вронив слово брат.

— Мужичив? Як же це?

— Говорив просто, по-нашому, по-мужичому: «Хліб», «чоботи», а треба — «хлеб», «сапоги»... Ото й карають, щоб не мужичив.

Не таким сподівався Степан зустріти брата.

— Така тяжка наука, Грицю?

— Сам паймьош, када тебя отдерут...

— Грицю, не розумію тебе...

— Біда навчить. — І замовк.

Степанко дивився на брата, не розумів, що сталося з ним. Більше нічого не запитував. Вливався терпкий смуток у душу.

Повозка заторготіла. Подорожніх обдало курявою...

На воротях зустріла мати, раділа й плакала.

* * *

Находив день Купала. Степанко лагодив свою сопілочку і просив Грицька:

— Підемо разом на узлісся до молоді. Якщо я не перестрибну через Купайлове вогнище, то ти, Грицьку, старший, перескочиш... А одного мене парубки не приймуть...

— Не піду, — похмуро відповідав Грицько. — Дівчата сміються, кажуть, що я «бурсацька халера», бо дуже схуд у бурсі.

— А ти не зважай, бадьорись, щоб бути бравим парубком...

— Ні, не піду... Як візьмуть на глум, то хоч у воду кидайся... Не піду і тобі не раджу... Ще малий ти...

А тим часом товариші чекали на вулиці Степанка. І Степанко пішов. На узліссі вже збиралися парубки й дівчата, розпалювали вогнище, жартували.

Хлопчаки не наважувались підійти до гурту, сіли віддала, спостерігали. Боялися, щоб парубки не прогнали.

Тільки спалахнуло багаття, парубки пішли перестрибувати через вогонь, хизуючись перед дівчатами своєю спритністю.

Коли який розженеться і зупиниться біля вогню, того беруть на глум:

— Боїться матню обсмалити!

— Не хоче холоші димом почорнити!

— Та в нього нема холош, тільки очкур теліпається!

— Та й той з бабиної спідниці!

— Вийде котра за нього заміж, то навчить стрибати через горшки!

— Поки навчить такого, то він всі горшки потовче.

— Ха-ха-ха-ха!

Засоромленого невдачу парубки відтягали від вогнища. Дівчата йшли у танок навколо завітчаної берізки. Співали:

Темна нічка-петрівочка,
Не виспалася наша дівочка,
Погнала бички, дримаючи,
На кілки ніжки збиваючи,
Приточи, боже, більше ночі
На дівочі чорні очі!

До співу Степанко підтягав на сопілочки. Це сподобалося дівчатам, і вони повели його до свого гурту.

— Відібрати музиканта у дівчат! Хай парубкам грає! — гукнув хтось із гурту.

— Відібрати! — кинулись парубки на дівчат і розполохали їх, мов яструби ластівок.

Зчинилася грайлива тяганина між хлопцями й дівчатами. Кожен парубок намагався ближче приступити до той, яка подобалась, хапав її за руки й кружляв навколо себе. Завітчані волошками коси на головах у дівчат колисалися в танку, як перевесла дорідної пшениці. Серед такого вихору кружлянь стояв Степанко і вже наважився тікати. Парубки схопили його на руки і понесли у свій бік.

— В якому гурті хочеш бути? В дівочому чи парубочому?

— В парубочому, — відповів та ще й хвацько розмахнувся в повітрі сопілочкою, наче той вершник гонить коня під собою.

— Молодчина! Звичай знає. Як звать тебе?

— Степанком!

— Тепер будеш Степаном. Ставай до нашого гурту. Хлопець вперше почув, що його звать не Степанком, а Степаном. Це йому припало до серця.

Дівчата знову зійшлися в коло і продовжували співи:

Ой на городі крокіс, крокіс,
Узяв чорт хлопців, поніс, поніс,
Ой на горі крокісниця,
Чорти взяли хлопця та й тішаються.

У танках та співах промайнув вечір. Молодь почала розходитись. Хлопці парувалися з дівчатами, вели тихі розмови.

Вогнище догасало. Біля нього залишився Степанко зі своїми друзями. Сиділи, чекали, доки зовсім потухнуть жаринки, бо Купайловий вогонь не можна гасити — буде нещастя.

Повіє вітер — і жаринки яскравіше зайтряться, а потім пригасають, блимаючи, ніби очі якоїсь казкової істоти, що її перемагає сон.

— А тепер ще піти б пошукати в лісі папороть, що зацвіте цієї ночі, — обізвався Степан.

— Страшно... Може вовк наскочити...

— Або ведмідь вилізе з ковбані...

— Вакула казав, що в Купайлову ніч не треба боятися страхіть... Тоді тільки можна добути квітку папороті, — не відступав Степан.

— А як чорти почнуть водити по лісі?

— Чорта я не боюся... Я знаю такі слова, що від них чорти розбігаються.

— Назови і нам ті слова!

— Назву... Ось слухайте: Кармелюк! Гайдамаки!

— Де ти навчився таких слів?

— Коваль Вакула навчив... Він усе знає...

— То ходім... Тільки ти, Степане, іди попереду, а ми за тобою.

— Добре. Рушаймо!

Шукачі квіту папороті пірнули в гушавину лісу. Зупинилися, прислухаючись. Тривожно загукав пугач. Моторошно стало. Товариші кинулись тікати з лісу, а Степан став, як закам'янілий. Десь віддала обізвався другий пугач. Потім щось ніби завило, пролетівши над головою. В гушавині ніби промайнула іскра, верхів'я дерев зашуміли під вітром.

Мла торжествувала свою перемогу, ніби хотіла довести, що вона нездоланна володарка лісової ночі. Здавалося, що

тепер їй служило все живе в лісі. І пугачі, і сови, і таємниче шорохотіння струмочків. Навіть вітер потрапляв у полон темряви і завмирав, розбиваючись об її нездвигну глушину... Запанувала давня-прадавня темрява, одвічний морок лісів Поділля. Чорним покривалом опустилось небо на землю...

Серце в Степана калаталося. Перемагаючи, тамуючи в собі страх, думав про квітку папороті. Здобувши її, можна стати характерником. Вакула говорив, що та квітка промовить такі два слова, від яких навіть сонце лагідно посміється, а вітер повіє у той бік, куди думка полине. Та можна й зірку з неба зняти, і вона розсиплеться перед тобою коштовними самоцвітами. Коли б добути ту квітку... Тоді б він придбав для татуня доброго коня, щоб не їздив на сміх людям сухореброю кобилою. Допоміг би й Грицькові, щоб не знущалися над ним, не сміялися з його мужичої мови в бурсі. А матері добув би нове вбрання шовкове і міцний посуд. Бо часто татуньо товче посуд, коли розгнівається. А мати тоді гірко плаче, гірше, ніж за померлою сестричкою. Снувалися думки, перемагали темряву... Пішов далі в гушавину лісу. Відчував, що ступає на листя папороті. Пробирався далі, а сич слідом перелітав за ним з дерева на дерево і тоскно голосив.

Раптом ударив грім, ніби заколихалася земля. Замовкли сичі, заховавшись десь у дуплах. Наче провалилася під ногами трясовина, і Степанко потрапив у якесь чорне підземелля. Навіть своєї руки, піднесеної до очей, не міг бачити. Ніби якась казкова марюка вкрила ліс темним покривалом і придушила так, що дихнути важко. Коли це одразу вогняним змієм скрутилася блискавка, оперезавши темні верхів'я дерев. Ніби розверзлося вогнем саме пекло і провалилася в нього земля. Затремтіли, заскрипіли дерева. Щось гупнуло, грякнуло. Якесь гудіння обгортало його, заколисувало і несло назустріч квітці, що невловимо гойдалася на вогненній хвилі...

Опам'ятався тільки тоді, коли почув:

— Степанку! Степанку!

Відкрив очі.

— Я тепер не Степанко, а Степан,— промовив і посмінувся, побачивши перед собою коваля Вакулу і своїх п'ятьох друзів.

Зайчиками на верхів'ях дерев вигравало проміння врагів нічного сонця.

— А де ж квітка папороті? — сміючись, запитав Вакула і сам відповів: — Ще не розквітла наша папороть... Може, колись розквітне.

Сонце, пробиваючись крізь віти дерев, розсипало веселку по краплинах зволоженої папороті, а рясні післядошові струмочки радісно жибоніли, закликаючи зозулю кувати щасливі роки.

* * *

Хоч квітку папороті Степан не зірвав, а товариші дивилися на нього як на сміливця і ще більше поважали за безстрашність. Навіть панотець Василій, розпитавши про пригоду, не став лаятись, лише зауважив:

— Візьму тебе за паламарчука, коли ходитиму по селу з молебством.

Таке доручення хлопцеві сподобалось, і він чекав того молебствія. Воно припало на свято пречистої.

Отець Василій одяг ризи, натяг на голову оксамитовий фіолетовий клобучок і поважно вийшов із церкви, несучи срібний хрест. За ним дячок ніс священну книгу в мідяній оправі та наспівував тропарі. Степан підтягував за дячком, підкладав вуглинка та ладан у кадильницю, якою панотець розмахував біля кожного двору та заходячи до хати. Ніс Степан і торбинку, в яку селяни клали пиріжки та інше печиво, випроводжаючи з хати служителів молебствія.

Панотець охоче відправляв такі молебствія навіть у свята, коли, за старими звичаями, не належало відправляти. Степан у кожній хаті бачив щось цікаве. Там старий дід лежить, не підводячись з постелі, там курка під припічком висиджує курчат, там телятко маленьке в кутку язичком облизується.

Та не скрізь радо зустрічали попа. Коли підійшли до хати бідної вдови, то господарка заховалась на ліжку і прикрила себе ковдрою. Панотець поспівав молитву, покропив кропилом і запитав дітей:

— Де ж ваша мати?

— Пішла мати на базар, нема її дома,— хором відповіли діти.

Панотець подивився на ліжку. Там виглядали не вкриті ковдрою вдовині ноги.

— Скажіть своїй мамі, щоб і ноги брала з собою на базар,— промовив панотець, ткнувши хрестом на ліжку.

Степан не утримався, розсміявся, закриваючи рота торбою, щоб не почув батько.

Надвечір Степан виходив на вигін до своїх друзів, приносив їм зароблених пиріжків і розповідав різні смішні пригоди під час молебствія. Хлопці сміялися...

У сім'ї Руданських лагодилися в подорож до Шаргорода...

Грицько ходив як неприкаяний, зітхав при кожній згадці про бурсу. Степанові перешли з батькового підрясника чистеньку одежинку. Лагодили повозку в дорогу, бо до Шаргорода не близько.

Степан потайки складав у нову дорожню скриньку свої речі, на ніч ховав скриньку на горіщі.

Мати напекла коржів та пирогів. А коли підвода рушала, то мати відміряла відстань від хати до воріт повивачем та розслала його поперек доріжки, щоб кобила переступила, аби в дорозі не трапилося прикростей.

Отець Василій перехрестився, сідаючи на повозку, взяв віжки.

— Но, біла! — І повозка заторохкотіла, кутиляючи на вибоях.

Мати стояла, втирала сльози. Степанові друзі ішли за повозкою. Виїхали за село, зупинилися біля тополі. Панотець оглянув повозку і знову поїхали. Хлопці залишилися біля тополі. Степан заграв на прощання на сопілочки, а потім ще довго оглядався — шкода було розлучатися з товаришами. Ще оглянувся.

Ледь видно — хлопці стояли.

— Прощайте, Кармелюки! — гукнув Степан.

Навколо запахло перепрілою житньою стернею, свіжою ріллею. По дорозі поїхала балагула. Ніби обвітрена, сіра копиця сіна гоїдається на вибоїнах.

Панотець почав дрімати. Віддав віжки Грицькові, наказавши пильно правити, щоб не перекинутися на нерівній дорозі. Степан не вгавав, щось запитував, цікавився і старими деревами, і будівлями, що траплялися над шляхом. Та Грицько не підтримував розмови, тільки погукував на кобилу і хвиськав батогом. Іноді Степан тривожно прислухався до своєї скриньки: боявся, щоб не задзвенів десь на вибої захований у ній подарунок коваля Вакули.

Вже наблизились до крутих берегів Мурашки, а там і Шаргород недалеко. Назустріч показалася бричка, що їй легко несли добрі коні. Панотець віддала пізнав, хто їде.

— Чорт несе назустріч благочинного... З донькою... Треба поскидати шапки.

Панотець і Грицько оголили голови. Степан не зважав, посміхався. Бричка швидко наблизилась. Панотець потяг за віжки, щоб звернути з колії. Та віжки обірвалися, і кобила стала. Тим часом бричка порівнялася, зачепила колесом, і повозка Руданських перекинулася. Степана та торбу з пиріжками кинуло аж за колію. Отець Василій і Грицько вилазили з перекинutoї повозки. Степан бачив, з якою злістю глянув панотець на благочинного, але зціпив зуби і кланявся, хитаючи забрудненою у твань бородою. Благочинний зупинив коней, зійшов з брички і, взявшись за боки, зухвало реготав та докоряв:

— Треба приходському попові звертати з колії, коли назустріч їде благочинний!

З брички зійшла й дівчинка років одинадцяти. Дивлячись, як Степан, тримаючи в одній руці сопілочку, другою збирає розсипані по шляху пиріжки, вона голосно сміялася, ще й плескала в долоні. Степан замахнувся сопілочкою, щоб ударити зухвалу дівчину.

— Тобі смішки, а нам...

Та сопілочка випала з руки й покотилась в калюжу.

— Ой лишенько! — жалісливо скрикнула дівчина.

Швидко нахилалась, узяла забруднену сопілочку, обтерла полою своєї нової свитки і подала Степанові, посміхаючись карими очима й краєчками уст.

— Може, заграєш? — ласкаво запитала.

— Як заграю, то аж у яр покотишся!

— Ну й сердитий який. — У неї заворушилися брівки. А очі ховали в собі приязнь і добрість.

Степан пильно глянув на дівчину. Кинулись у вічі її темно-каштанові кіски, перевиті червоною стрічкою.

— Ач яка... Ще й насміхається...

— Я вже не сміюсь... Звуть мене Марисею... А тебе як?

— Степаном, — неохоче відповів, не зводячи з дівчини очей.

Благочинний сидів уже на бричці, гукнув Марисю. Вона побігла, кинувши Степанові:

— Заграєш, як зустрінемося!

— Не знаю... Може, й заграю...

Отець Василій і Грицько підіймали перекинуту повозку. Переламалася вісь. Взавшись за голову, бідкався панотець:

— Як ми тепер доїдемо? — Потім простяг руки вслід благочинному, що вже далеко від'їхав, додав: — Бодай собака під твоєю церквою здохла!

— Та ще й скажена, — додав, посміхаючись, Степан.

— Бодай твою голову корова кіз'яком заліпила!

— Щоб і на рясі потекло, — додав знову Степан.

— Бодай на твоїх штанях очкур обірвався!

— Та ще й на самому водохрещі, — сміявся Степан, поглядаючи на бричку благочинного. Бачив, як Марися оглянулася. Вловив її усмішку.

Панотець і Грицько лагодили повозку, а Степан стояв і дивився, як у сірій мряці губилася бричка з Марисею. Чомусь пригадалася та грізна ніч, коли шукав квітку папороті. Пожалкував, що не здобув її.

* * *

Від берега Мурашки потяглися криві вулиці і завулочки, обліплені старими будинками, садочками, загородами. На городах дорідні бур'яни, серед яких, як у преріях, бродять кози і хрюкають свині. Повз вулиці потягся покручений яр, на дні якого слизять мутна вода та рудіє глина. Яр послався аж до головних вулиць, що виходять на базарний майдан, густо забудований крамницями та рундуками. Обабіч площі — постоялі двори. Будівлі переважно давні, старосвітські. З найбільших будівель — вишкірилась ґратами тюрма, ніби змагаючись своєю нездвижною понурістю із стінами собору та химерним плетивом вікон збудованого в 1595 році костьолу.

Шаргород розкинувся новими будовами навколо старої давньої фортеці. Тут звуть місто Шаргородком. А колись, ще як литовський князь Вітаутас бив тевтонців разом із хоробрим чехом Жижкою, в чому допомагали їм і наші подоляни, тоді місто звалося Княжева Лука, а пізніше — Карачова Пустинь.

Хаотично повиростали нові споруди на почорнілих від часу підмурках, що були свідками багатьох подій часів литовсько-польського панування.

Давня католицька кафедра з Кам'янця ширила тут впливи єзуїтської школи, навчаючи, що для увічнення «слави божої» допустимі всі, не обмежені совістю, засоби. Муровані склепіння на кожному кроці нагадують про перебування тут єзуїтів та їхньої школи, де на боротьбу з живою думкою, з проявами волелюбства ставились ім'я боже,

хрест, меч, підступність, лжа, словоблудство. Цією зброєю магнати захищали непорушність своїх прав і зверхності в суспільстві.

Голос протесту проти єзуїтської облуди зрів у простих школах, що їх засновували братства. Протестантський дух братських шкіл живився народними рухами. Він виливався і в проповідях старця Івана Вишенського, що писав свої послання із Афонської гори, і в звитягах Сагайдачного та Хмельницького.

Ніби схрещені шаблі, зітнулися тут дві стихії єзуїтських і братських шкіл...

Велася боротьба, аж поки народилась бурса. Під скіпетром монарха вона ввібрала в себе дух рабського приниження, запозичила дурману від єзуїтських шкіл.

Проявлялось і в стінах бурси змагання двох стихій. Демократичний дух братських шкіл виживався чиновниками — бюстителями самодержавних порядків. Горе тому, хто приносив сюди допитливий розум, мужність і гідність громадянина.

У таку школу й потрапив Степан. Вона містилась у стародавніх будівлях, що своїми понурими мурами нагадували єзуїтські часи.

Житла для бурсаків звалися станціями. Грицько оселився на станції для старшокурсників, а Степан пішов до першокурсників. Це була довгаста одноповерхова мурована будівля, від якої тхнуло чимось задушливим, кислим, як від вогкого льоху. В кімнатах — бурсаків, як комашні. Серед них виділялися здоровили, які по три роки лишалися на першому курсі і хизувалися знанням бурсацьких звичаїв і розваг, та й тим, що вже під носами пробивалися волосинки вусів. Ці здоровили займали місця на верхніх нарах, хвацько плювали вниз на підлогу та вимагали беззаперечної покори й послуг від новаків.

На верхніх нарах кожен мав свій «ведмежий кут», а внизу тіснилися на дерев'яних ліжках молодші бурсаки. Часом — по два на одному ліжку.

— Як тебе звуть? — запитав Степана один здоровило. Витрішкуваті очі та бородавка під правою повікою надавали йому хижого вигляду.

— Степан Руданський, — відповів хлопець.

— Руда воша?

— Ні, Руданський, — ображено відповів Степан.

— Штефа Рудий, — докинув інший.

— Я не рудий, а чорнявий...

— Ми тебе зробимо рудим!

Швидко десь добули рудої глини, якою підмазували стіни. Степан спробував утекти, але його зловили й пофарбували волосся.

— А тепер висипай із своєї торби пиріжки! Гуртом поїмо!

Степан віддав пироги, і з-за них зчинилася між бурсаками бійка. Узяв верх той, з бородавкою.

— Дярунов переміг! — гукали бурсаки. — Йому найбільша пайка!

Захопивши більше пиріжків, Дярунов поліз на верхні нари. Глитав їх, витягаючи шию, ніби гусак ковтав черв'яка.

Цей здоровило побував уже не в одній бурсі. Прізвище його відповідало вдачі. Говорив він мало і похапцем, ніби глитаючи гарячі галушки. В Шаргородську бурсу він приніс свій жаргон і поповнив бурсацьку мову словами: «лапсить», «об'єгорить», «бондить», «тибрить», «мордасить», «латадрать». Кулаки в Дярунова важкі, як молоти. Тих духовні наставники доручали Дярунову виконувати роль секундатора — катувати бурсаків за різні провини.

Дярунов міг запускати в свій великий рот вужа або жабу. Взагалі в нього була пристрасть ловити й знищувати щось живе. Він розчавлював у руді горобців, а кішки й собаки тікали від нього не оглядаючись.

З першої зустрічі Дярунов видався Степанові якимось фантастичним страхіттям. Зачекавши, поки після обіду захропла, заснула бурсацька станція, Степан тихенько вийшов і подався на узгір'я по берегу Мурашки. Сів на камені. Звідси видно було йому той шлях, яким прибув із рідних Хомутинців. На шляху хилталася балагула, запряжена парою коней.

На колінах Степан тримав загорнутий у рушничок подарунок Вакули. Таким рідним йому здався тепер цей кований чортик, що він навіть поголубив його. Пригадав, як коваль радив берегти подарунок, бо він пригодиться в скруті. Нести його до станції не наважувався, а знайшов серед каміння зручну печерку і заховав.

Не хотілося повертатись до бурси. Видно було на шляху і те місце, де перекинулась батькова повозка, наробивши клопоту. А найбільше думки купчилися навколо згадки про Марисю. Її усмішка ніби виринала з туману перед очима.

Вже й молодик кинув біде проміння на хвилі річки, і здавалось, вони затремтіли, б'ючись об розсіпане по руслу чиєсь велетенською рукою каміння. Задумливо вдивлявся у грайливі водяні брижі, забуваючи образи й прикраси.

* * *

Перший день навчання в бурсі почався з того, що в клас зайшов його благородіє смотритель. Оглянув учнів, примруживши почервонілі від пияцтва повіки, заговорив:

— Бога не гнівити, молитись, коритись, учитись. Молитись за православного царя і вірно служити йому, що дає щедре благоденствие всьому роду людському.

Ці слова вимовляв смотритель з такою натугою, що на крутому, як у цапа, лобі виступили краплини поту. Далі посварився сухорлявим білим пальцем і на виході додав:

— Во страсі господнім розпочнемо уроки закону божого!

В коридорі смотрителя зустрів бурий пес, якому пані смотрителева дала ім'я Золотого Бобика.

Як завжди, пес лизав смотрителю руки і виляв лахматим хвостом.

Потім до класу ввійшов огрядний, з великою лисою головою законоучитель. Поза лисиною рідке сіро-буре волосся купчилося в поганеньку кіску. Хрест на ведмежоподібній поставі здавався велетенським павуком, що уп'явся в дорідне черево, покрите чорною рясою.

Після молитви бурсаки сіли за парти. Законоучитель обійшов ряди парт, оглядаючи новачків. У кого знаходив брудні руки, шию чи подертий одяг, того виводив і ставив на коліна перед класом. Ось він зупинив свій погляд на Степанові, від чого ніби щось залоскотало хлопця.

— Чому не вимив голови?

— Я мив, та не відмивається руда глина. То...

— Вің для потіхи вимадав голову глиною, — обізвався Дярунов.

— Ні... Неправда, — почав Степан.

Але законоучитель не слухав його, вивів з-за парти і доставив у ряд з тими, що були покарані. Потім законоучитель підходив до кожного, хто стояв на колінах, і склавши пучкою три пальці, як на молитву, тикав нею у лоб, примовляючи різні дотепи, від чого здоровили бурсаки

заливалися сміхом, а найбільше реготав Дярунов, шмаркаючи своїми великими ніздрями.

— Гудуть жуки і в твоєму гарбузі, обмазаному рудою глиною, — посміхався законоучитель, стукаючи в Степанового лоба. — Ач, як загуло, мов у порожньому барилі..

— Ні, то у вас, панотче, в животі так заревло, — огризнувся Степан.

Законоучитель по-вовчому зиркнув повними презирства очима. Зупинився, роздумуючи. А коли знову глянув на Степана, в очах темніла жорстокість.

Заговорив роздратовано:

— А ти не прислухайся, як у животі панотця праведна душа з богом розмовляє... Не тобі грішному прислухатися до того божественного гласу. — Ще сильніше ткнув пучкою в лоба, від чого аж з очей покотилися сльози.

— Дярунов! — гукнув законоучитель. — Приголуб по голівці цього плаксу!

— З перцем? — запитав Дярунов і швидко підбіг до Степана та з ретельністю почав перебирати волосся на його голові і щипати до крові шкіру.

— Вистачить уже, — жалібно просився Степан.

Дярунов підняв руку з волосинками і здув їх з пальців. Здоровили сміялися.

— То смажені товченики з перцем, — пояснив законоучитель.

Після таких занять Степан вирішив тікати з бурси. Порадився з братом.

— Боже тебе спаси, — відповів Грицько. — Спіймають, посадять у карцер, дадуть гарячих, що й десятому закажеш. Потрапив сюди, то терпи і диш. Тут біда на біді їде і бідою поганяє.

Тільки в тому знаходив Степан відраду, що виходив надвечір на берег Мурашки. Дивився з кручі на знайомий шлях і давав волю своїм думам. Як захищатися від образ та знущань?..

* * *

Смотритель духовної школи не скупився на різні вигадки, вводячи власну систему виховання. Він не тільки запровадив при кожній бурсацькій станції карцер, а й наказав на кожних заграгованих дверях повивішувати його портрети у суворому вигляді з піднесеним догори пальцем.

Увів смотритель з власної ініціативи і дисципліну під

назвою «послушательство». Нелегко було одержати по ній високий бал. Для цього доводилося носити воду в будинок смотрителя, полоти в його городі і виконувати найрізноманітніші доручення пані смотрителевої, включаючи кухонні справи.

Дярунову по завданнях «послушательства» випало доглядати смотрителевого пса, кожного ранку виводити його на прогулянку.

А Степанові — доглядати смотрителевого коня, якого за норов прозвали Вітрогоном. Це не така шкапа, з якою Степан морочився в батьківському дворі в Хомутинях. Вітрогона не легко загнудати, а ще тяжче сісти на нього верхи. Кінь ставав дибки, а потім швидко опускався вниз, нагинаючи шию. І верхівець падав через голову Вітрогона на землю. Зазнав Степан багато прикrostі, коли водив коня на водопій та на купання в Мурашці.

Якось Степан їв добре присолений окраєць хліба — поділився ним з Вітрогоном. Після того кінь, забачивши Степана, простягав до нього голову, ніби просив ласощів. З'ївши присолений шматок хліба, Вітрогон дозволяв сідати на себе. Степан навіть, їдучи верхи до Мурашки, міг тримати в руках книгу. І бурсаки почали прозивати Степана «повідником на арабському коні».

За доглядання Вітрогона смотритель виставив високий бал Степанові, похвалив за витримку і пообіцяв видати йому похвальний лист. Дярунов заздрив Степанові й намагався відібрати у нього Вітрогона. Він довідався про секрет, як приборкав Степан баского коня, і пробував теж сідати верхи.

Та не тільки з-за Вітрогона ворогували вони. Степан швидко відгадував різні хитрощі Дярунова і цим викликав повагу серед бурсаків. Ніхто краще за Степана не міг допекти гострим дотепом.

Якось Дярунов під час сніданку за столом почав докоряти Степанові:

— Ти не вмєєш по-бурсацькому пити чай. Більше двох склянок не вихилиш. А я бачив таких бурсаків, що по п'ятнадцять склянок глитають. Ото бурсаки!

— То не диво, — відповів Степан. — Я можу випити стільки склянок, скільки ти проковтнеш живих мух!

— Не вип'єш стільки! — гукнув той.

— Не проковтнеш стільки мух, скільки я вип'ю склянок чаю!

— Проквотну! Давай заб'ємося!

— У що?

— Коли я виграю, передаси мені доглядати Вітрогона!

— Добре... А коли я виграю, то замість Вітрогона сяду на тебе верхи і повезеш мене аж на берег Мурашки. І щоб не брикався, бо загнуздаю.

Бурсаки обступили колом і дотепами піддавали жару.

— Б'ємо по руках!

— Давай!

— Хто ловитиме мух?

— Всі ловитимемо!

— Жирніших давайте!

Принесли Дярунову здоровенну муху. Він проковтнув — тільки очима кліпнув. Степан, не поспішаючи, випив склянку чаю.

— Та скоріше, — підгонив Дярунов і проковтнув другу муху. На п'ятій мусі його напала ікавка. Вхопившись за живіт, він витріщив очі і вибіг на двір. За ним кинулись бурсаки, вигукуючи:

— Степан виграв!

— Дярунов мухою подавився!

Степан поважно допив п'яту склянку чаю і теж вийшов на двір. Бурсаки чекали, доки в Дярунова пройшло очманіння і він заговорив:

— Ну, що ж? Програв, так програв!

— Степане, — гукали бурсаки, — загнуздай його замість Вітрогона.

— Нагинайся, Дярунов! Підставляй спину!

Той набурмилився, але змушений був присісти, нагнувшись.

— Степане! — гукали бурсаки. — Сідай верхи та батогом його, щоб не норівився!

— Зупинися, бурсо! — не поспішав Степан сідати верхи на імprovізованого коня. — Хай повилітають з нього мухи. Чуєте — як гудуть?

— Бурсаки! Дивіться, як з Дярунова вилітатимуть мухи!

Реготом сповнилося подвір'я бурси...

* * *

Попливали наповнені бурсацькими пригодами довгі осінні дні. Найбільшу втіху Степанові приносило навчання грати на флейті та виступати в хорі. Колишню пристрасть до сопілки він переніс тепер на флейту. Але не міг позбутися

прикростей. Дярунов не раз брався начепити йому на шию «ноту». Це дерев'яна колода на вервечках. Її здебільшого прив'язували на шию тому, хто «мужичить».

«Нота» висіла на стовпі, що підпірав сволок у станції. На неї поглядав Степан, як на кайдани, якими сковують волю і розум людини. Хотілось спалити ту «ноту» або щось смішне вчинити над нею. А в тому, що сміхом можна перемагати, Степан переконався вже. Перед Степановим гумором почав ніяковіти навіть Дярунов. За гумор усе більше й більше поважали Степана бурсаки. Серед них знайшлися й ширі приятелі, однодумці, що так само дивилися на «ноту» як на найганебніший шкільний прилад. Якось до Степана підійшов бурсак-однокурсник, назвав себе Мироном, потис руку, дивлячись приязно у вічі.

— Подобається ти мені, Степане. Давай товаришувати і разом захищатися від здоровил.

У темних очах Мирона, у вольовому обличчі, в рівній мові Степан відчув твердість характеру, відвертість і задушевність. З того часу зав'язалася між ними щира дружба. Ділилися таємно думками і разом виношували план помститися над осоружною «нотою».

Якось уранці вона десь зникла. Забарився й Дярунов на урок. З'явився смотритель у клас:

— Де Дярунов? — запитав грізно.

Степан Perezирнувся з своїми однодумцями, посміхнувся до Мирона.

— Нема Дярунова, нема Золотого Бобика... Що це за okazія? — хвилювався смотритель.

Та ось зненацька розчинилися двері, і з'явився весь спітнілий Дярунов. Смотритель накинувся на нього:

— Де ти подів Золотого Бобика?

— Я не дівав, а відшукував його. Десь запропастився...

— Так ти виконуєш тобі доручене?

Аж ось заскавучав під дверима пес. Смотритель відчинив двері, і Золотий Бобик убіг до класу, виючи. Біля лахматого хвоста теліпалася прив'язана «нота».

Сміхом заливалося все бурсацтво.

— Дярунов! — люто гукнув смотритель. — Що це таке?

— То не я, ваше благородіє. — Упав на коліна. — Кажу, не я... Хай мене святий хрест поб'є.

— Зараз відв'яжи! — наказав смотритель.

Але пес не підпустив до себе Дярунова, вишкіривши зуби, загарчав...

— Собака знає, на кого гарчати, — кинув смотритель і під регіт бурсачви вийшов з класу, за ним — пес. Слідом і Дярунов пішов, похнюпивши голову.

Але, крім Степана та кількох його друзів, ніхто не знав таємниці цієї пригоди.

Степан не показував виду перемоги над Дяруновим. Він у розмові поспівчував йому. А той розповів, що пообіцяв смотрителью пильно доглядати «ноту», навіть спати з нею... Та події розгорталися далі...

В одній затії, що її організував Дярунов, погодився взяти участь і Степан, щоб не порушувати бурсацьких традицій. Це було перед літніми вакаціями. В місті відбувалося храмове свято. На соборній площі з'їхалося і зійшлося люду, як на ярмарок. Бурсаки доповіли, що є чим поживитися, накрасти бубликів, сластьонів та інших лакоминок. Всі мали поділитися на групи. Вчинивши бешкет, накидатися на поживу і розбігатися. Степан погодився на найскладнішу витівку. Проти соборних воріт стояла бричка — хтось привіз, мабуть, для соборних служителів, цілу сулію меду. Треба було підкрастись до брички, щоб ніхто не помітив, і «стеревити» сулію.

Операцією керував сам Дярунов, подаючи віддала умовлені знаки.

Степан підкрався, підповз під бричку. Уже вхопив у руку сулію і... мало не випустив її з рук: на бричці сиділа Марися. Здивовано всміхнулась, упізнавши Степана, запитала:

— Ти чого тут?

В її збентеженому голосі прозвучала і радість зустрічі, і здивування.

Степан закам'янів. Чув, як віддала давав команду Дярунов:

— По мордасам її! По мордасам! Раз!..

Але Степан стояв, мов зачарований лагідною усмішкою дівчини. Розгублено промовив:

— Хотів тебе побачити...

— А де твоя сопілка?

— Сопілка? — перепитав. — Тепер я вже на флейті граю.

— Заграєш мені?

Степан посміхнувся, замість відповіді запитав:

— Куди це ти подорожуєш?

— Тата призначили аж у Кам'янецьку консисторію. Відбудемо храмове свято й поїдемо... Це далеко.

Показався віддала отець благочинний. Степана ніби щось штовхнуло. Він зривався з місця й побіг.

— Куди ти? — почувся вслід голос дівчини.

Але Степан не оглянувся, ніби хтось гнав за ним. Зупинився аж на березі Мурашки. До вечора не повертався в бурсу...

Що скажуть тепер йому бурсаки? Очевидно, розгніваються й вигадують якийсь покарання. Адже Дярунов давно чекає нагоди помститись. Та всі тривожні думи хлопця блідли перед уявою Марисиної усмішки. Ніби вчувався її лагідний голос. Забував про бурсу, і здавалось: до нього горнулася земля, дихаючи пахощами росяних трав, і небо висилало назустріч його думам свої перші зорі...

Коли добре смеркло і, крадучись, з острахом визирнув місяць, знайшов печерку, де давно заховав подарунок Вакули. Вже трохи вкрився іржею.

— Порадь, порадь мені, — шепотів до нього. — Вакула говорив, що ти в скруті допоможеш мені.

Промайнула смілива думка, і він посміхнувся. Заховав під полу кованого чортика й пішов до бурси. Його зустрів Мирон. Розповів, що Дярунов нахваляється повісити на шию Степанові «ноту».

Степан не заходив до станції, аж доки довідався від Мирона, що Дярунов захріп. То ознака, що здоровило не прокинеться до ранку, хоч його за ноги виволочи на вулицю. Тоді Степан тихенько увійшов до сонної станції. Всі спали мідним сном після денних походів-пригод. Підійшовши босоніж до здоровили, Степан підняв ковдру, побачив, що він заснув, обнявши рукою «ноту». Обережно забрав «ноту» і на її місце поклав кованого чортика. Повернувшись до свого ліжка, передав Миронові «ноту», а сам спробував заснути.

Та сон не брав його. Калатало в грудях серце, а думки поринали в якомусь тумані, гойдаючи на собі усмішку Мариси.

Тільки розвиднілось, хтось із бурсаків гукнув:

— Дярунов велів рано розбудити його... Говорив, що сьогодні він здивує всю бурсу.

— Начувайся, Степане, — додав другий бурсак.

Пішли будити Дярунова, стягли з нього ковдру.

— Він чорта вилюпив уночі! — рознеслося по всій станції.

Почали збігатися бурсаки з інших кімнат, гурбилися біля Дярунова.

про свій намір мандрувати, у панотця швидко розвіявся добрий настрій, запитав суворо:

— З тим нехристом Вакулою злигався? Антихриста підете шукати?

— Ні, татуньо, на богомілля підемо... Вакула хоче спокутувати гріхи свої богоміллям.

— Куди ж вас понесе нечиста сила?

— Не нечиста, а божа воля... Підемо по стезі праведній, по богоугодній доріжці. Зупинятимемось біля кожної церкви, а може, дійдемо до самої Почаївської божеї матері.

Коли почувла мати про Почаїв, то тільки сумно зітхнула.

— До Почаєва і я пішла б на прощу. Все життя збираюся...

— Тобі гріхи замолювати?! — гнівно гукнув на матір панотець і почав її дубасити батогом, яким стьогав кобилу, щоб не норобилась. — Не мандруй, не мандруй, грішне ти жіноче створіння, одчадіє самої Єви в її гріхопадінні, — приказував панотець, наіндичившись.

Нарешті, угамувавшись, панотець зітхнув, кинув батіг і гукнув:

— Ідіть хоч під три чортяки рогаті. Моліться, щоб вам лоби порозбивав грім божий!

А потім потрусив кишень, знайшов у ній чотири п'ятки, кинув:

— Оце в Почаєві подасте на часточку за раба божого Василя і за рабу божу Теодору, — жалісливим поглядом глянув на Степана і попадаю.

— Спасибі, татуньо... Молитимусь за вас і ваші гріхи...

Коли виходили в дорогу, друзі випроводжали далеко аж за село.

— Хутчіше повертайся, Степане! — гукали вслід та ще й мандрівну пісню проспівали:

Ой не шуми, луже,
Дібровою дуже,
І ти, зелений гаю,
Не завдавай серцю жалю...

Далеко пішли по шляху мандрівники, а пісня все линула за ними — нерозлучна супутниця надії, журби й радості.

* * *

Потягли не до Почаєва, як обіцяли, а до Могилева-Подільського на Дністрі. Вийшли на битий шлях, що ще в давнину вів із України до Туреччини.

Відміряти десятки верст у літню спеку — то добре треба нагріти чуба. Але мандрівники не зважали. Тішились думкою, що цим шляхом ходили і Хмельницький з Богунем, водив своїх хлопців і Гонта, горем битий. Про це міг розповісти кожен чабан, що зустрічався край шляху. А чумаки, то ті знали навіть, чим прославлена кожна могила і байрак біля шляху.

Розповідали вони і про оборону Буші, і про закатованих гайдамаків у Сербах.

Заночували в дорозі разом із чумаками. Чумаки пасли волів, розвели край шляху біля великого каменя багаття. Сідаючи до вечері, запросили й Вакулу та Степана, бо коваль встиг уже допомогти полагодити кілька коліс до чумацьких возів.

Вечеряли не поспішаючи. Слухали розповіді бувалого чумака...

— Давній цей камінь. І ніхто не зрушить його з місця... І вода не підмиває, не затікає під нього. Лежатиме він доти, доки не з'явиться такий безстрашний завзятий козак, як Богун... Було це тоді, коли Богун нещадно рубав вороже кодро, всіх, хто намагався занাপстити наш край. Не щербилася його шабля ні об ворожі голови, ні об тверде каміння. Та коли Богдан зазнав невдачі під містечком Берестечком, розгнівався Богун, хотів поламати свою шаблю. Сів на цьому камені, зажурився. Просидів цілу ніч, слухав, як кричав пугач, аж степ здригався. Вчулося йому, що пугач гукає не ламати шаблю, а заховати її під камінь. Бо прийде час, коли шабля знадобиться. Де й взялася сила в Богуна. Перевернув камінь і заховав під ним шаблю. А тепер, коли застогне пугач, то під каменем шабля дзвенить, дзвенить. Нагадує про себе і про Богуна...

Полягали чумаки спати. Ліг на чумацькому возі Степан. Застогнав десь пугач, і він прислухався, чи не задзвенить Богунова шабля?..

Потрапили в Могилів-Подільський на початок ярмарку, що мав тривати три тижні. Та й все літо тут велась торгівля, ніби в ярмаркові дні. Наїздили молдавани із-за Дністра, прибували люди з Бугу, з Бердичева і Житомира. Цілими табунами пригнали на ярмарок коней, а волів та дрібної скотини — не злічити.

Із Шаргородського шляху перед очима мандрівників відкрилась мальовнича панорама. Ніби у різьбленій чаші, оточеній горами, причаїлося місто. Лисніє річка Немія, віддаючи прохолоду своєї течії прудкому Дністрові. На

схилах кучерявляться пишні сади. А по той бік Дністра потонули у виноградниках молдавські селища.

Видно було на ярмарковому майдані густо поставлені ятки, поруч кружляла карусель, виграючи кольоровими позументами. Здалеку доносився ярмарковий гамір.

Вакула зупинився, кинув до ніг торбу, зняв бурлацького бриля, витер піт з чола, посміхнувся.

— Для коваля тут багато роботи... Треба лише струменту добути... Молота, наковальню... Бачу й шатро циганське. Там або позичу струмент, або пристану до циганських ковалів... З ними вмю домовлятись.— Знову взяв торбу на плече, одяг бриля і попростував до циганського табору.

— Добрий день, роми! — зняв бриля біля шатра, де сиділи старі цигани.

— Добрий день, мандрівний чоловіче! Заходь, коли не гордуєш циганами.

— Ні циганами, ні ковальською роботою не гордюю...

— То приставай до нашого гурту. Доброго коваля нам треба.

— Чорнявий парубче,— обізвалась стара циганка,— ти такий вродливий, що, може, якась молода циганка закохається.

Вакула посміхнувся.

Саме в той час цигани муштрували баского коня, переїдали його батогамми. Але кінь норовився і кожного, хто сідав на нього, скидав із себе, осатаніло підіймаючись дибки. Степан підійшов до коня.

— Норовишся, Вітрогоне? — гукнув, і кінь заіржав, почувши знайомий голос.— Де ви придбали його?

Кінь бив копитом і витягав до Степана шию.

— Дайте шматок хліба і дрібок солі — попросив Степан.

Цигани дивувалися, що кінь не тільки поїв принесене, а й лизав руки Степанові, обнюхував його, нашорошивши вуха.

— Дивіться, який мастак приборкувати норовистих коней. Нам би такого у табір... Це ж золота людина... Це ж чисті гроші...

— Може, ти родичем доводишся тому, котрий продав нам цього коня аж під самим Шаргородом, де ми таборилися? — запитав старий циган.

— Може, й доводжусь, якщо в того, що продавав, чорніє велика бородавка під оком. Така ознака в того злодія?

— Злодія? Боже борони... Цигани краденого не перекупувають. А в того, хто продав коня, може, і є бородавка не тільки під оком, а й там, куди грішно заглянути,— лукаво посміхався старий циган, цьвохваючи батогом.

— Про мене, то хай йому й на дурному лобі повилазять шишки.— Степан спокійно сів верхи і проїхав повз здивованих циган.

— То ти, хлопче, краще цигана можеш правити конем,— говорив старий циган.— Приставай до нашого табору. Будеш багатий. Перемальовувати тебе на циганську масть не доведеться — чорнявий.

Та інша робота знайшлася Степанові в таборі. Тут цигикали дві скрипки, деренчав бубон, а на флейті грав лише один старий циган, і часом не вистачало в нього духу дунити за іншими музикантами. Степан узявся підмінити старого флейтиста...

Циганський квартет виступав і в ярмарковій корчмі, і біля каруселі, та й розгульні купці запрошували на свої бенкети.

В той час, як Вакула вибивав молотом, Степан потішався флейтою. А вечорами відпочивали мандрівники біля шатрів, розкинутих рядками на березі Дністра.

Тут ятрилася ватра, обдаючи полум'ям та димом таган і казан, підвішений на ньому. В казані пшоняний куліш умлівав із салом і своїми пахощами перемагав подих згару. Біля ватри сиділи голопузі, босі циганчата, пускали іскорки, запалюючи сухе бадилля.

Потім їли куліш, добре приправлений перцем, сіллю і циганськими дотепами. Від того куліш здавався смачнішим за ті лакоминки, які готувала мати на великі свята.

Після вечері слухали оповідки старого цигана.

— Це було тоді, як мого батька ще й на світ не породили, а я з дідом уже парубкував.— В обличчі цигана промайнула шельмувата посмішка.— Ото пішли ми з дідом красти огірки. Ніч була темна, грозова. Коли освітить блискавка, побачиш огірочки і хапаєш їх. Мій дід почав примовляти: «Блисни, боже, ще блисни!» Аж підкрався господар з кием, як оперішить діда по спині. А той: «Оце блиснув, боже. Я ж такої блискавки не просив у тебе».

Цигани сміються, просять ще розповідати про пригоди. — А це вже було тоді, як народився мій батько. Такий прудкий, потішний хлопчик був. Придбав я кобилу, що мала привести лошатко. Як довідався мій батько, що скоро буде лошатко, то зрадів і примовляє: «Я буду на лосатці

їздити». — «Як смієш їздити на малому лошатці? Ти ж йому спину переломиш!» Та й давай батька батоном чумарити, примовляючи: «Не сідай на лошатко, бо спинку поламаєш!»

За розповіддю цигана швидко минав час, ніби хтось відкраяв добрий шматок вечора. А потім ще переходили до пісні. Першою затягала літня циганка. Голос її журливо звучав, і в ньому чулися то скарги на лиху долю, то одчайдушне змагання за життя, то розпач і гіркота. За нею починав голосити весь табір. Циганчата ішли в танок. При освітленні від кострища табір нагадував часи колишніх родових розваг і свят на честь давнозабутих поганських богів.

Степан не розумів слів циганської пісні, але вловлював і її плач, і буйну радість та починав вторити мотив на флейті...

Потім засипав циганський табір. Замовкало все, окрім нічних цвіркунів та шелесту дністрової хвилі, що билася об кручі. Зорі купалися в Дністрі, розсипали по хвилі грайливе срібло, гойдалися хмаринки на трепетному лоні води.

В такі вечори зникав Вакула, переправлявся човном на той бік Дністра, звідки доносилася дівоча пісня. Тоді щось невідоме, незбагненне прокидалося в Степановому серці. Берегами залягав туман, мішаючись із задимленою смогою, ніби якесь марево повзло берегами, а в ньому шукав замріяний хлопець надію. І вона з'явилася...

* * *

Все скоїлося раптово. Якось увечері до циганського табору прибився юнак років сімнадцяти на вигляд. Він сміливо підійшов до старого цигана, привітався і попросився переночувати в таборі.

— Християнин? — запитав циган.

— Атож...

— Перехрестись до циганської іконки, що ото висить, прив'язана на дишлі.

Юнак перехрестився...

— За давнім нашим звичаєм, за звичаєм ромів, ночівникові треба притулок дати... Як скажуть цигани?

— Взяти до табору хлопця... Такий вродливий... Може, якусь циганку висватає...

— Прийми його, батьку... Бачиш, що в нього шкіра, як

і в справжнього цигана, дублена дощами й вітрами, — підтримав молодий циган.

— Звісно, що дублена... Та ще й батогами мережана, — засміявся юнак.

— А як тебе прозивають?

— Прозивайте Байдою...

— Добре прізвисько... Наче циганське... Голосне.

Цигани посадили Байду до казана вечеряти...

Байда залишився в таборі. На день він десь зникав, а увечері знову прибивався. Заприятелював із Вакулою та Степаном. Одного вечора, як послули цигани, Байда розповів про себе:

— Краще мандрувати з циганами, ніж служити у панському будинку... Пан робив з мене домашнього танцюриста та співака. Навчився я танцювати, співати. Та наш пан був не дуже багатий, не мав своєї капели... Вирішив продати мене багатому поміщикові за добрі гроші. Купленого, прив'язали мене налігачем до панської брички, поряд з собакою. Коли коні бігли по дорозі, біг і я за бричкою. Собака скавучав, а я мовчав, терпів. Потім став проситись, але пан не зважав. Та коли стало зовсім нестерпно, загавкав. Це сподобалось ланові. Він зупинив бричку, зліз із неї, підійшов до мене, мовив: «Таке добро придбав. І співатиме, і танцюватиме, і на прив'язі можна держати разом із псами. Дива буде на всю околицю. Не один поміщик позаздрить». На цих словах цьвохнув мене батоном. Я підстрибнув і по-собачому загарчав. Мав з цього ту вигоду, що пан наказав послабити вузли на налігачі. Цього мені й треба було. Влучив момент, коли коні рвонули з гори, відв'язав себе. Та в яри. Увесь день проблукав ярами, а на вечір прибився сюди.

Степан, слухаючи розповідь, зітхнув.

— Не зітхай, хлопче, — мовив Байда. — За щирість візьми від мене подарунок. Носив, переховував його в пазусі. Хоч, кажуть, подарунка не переподаровують. Але це такий, що його можна... Одержав я його ось як... У маєток нашого пана до панночки приїздив якийсь студент. Говорив нашою мовою... Знайомився з кріпаками, записував пісні, читав книжечки... Навчив мене грамоти і подарував оце. — Байда витяг з-за пазухи дві книжечки.

При світлі ватри Степан прочитав написи:

«Кобзарь. Т. Шевченко. Санкт-Петербург. 1840».

«Гайдамаки. Поэма Т. Шевченко, Санкт-Петербург. 1841».

— Візьми, хлопче, читай та й іншим розповідай прочитане... Так навчав і той студент, що подарував... А я пам'ять завчив усе, написане там.— Тихо промовляв:

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема...

Задумливо перевів зір на волохаті хмари.

— Дивлюсь і заздрю тим хмарам, що проти вітру сунуть... По землі віє вітер в один бік, а вони покірною громадою плывуть в іншу сторону... Так і мое життя...

Книжечки зацікавили Степана. Таких він ніде ще не бачив і не читав.

— І хто той Шевченко?

— Видать, неабиякий чоловік, коли пише книжечки наською мовою... Захочай їх гарненько.

Степан обережно поклав книжечки за пазуху.

Наступного вечора всі зійшлися до циганського вогнища. Вечеряли, розмовляли, співали. Попросили Байду проспівати свою улюблену. Полилась пісня:

Ой п'є Байда...

Степан узяв флейту і вторив на ній. Та швидко обірвався спів. Байда замовк, замислився, зажурено похилив голову.

— Чого, вродливцю, зажурився?.. Може, якась циганочка наврочила, дивлячись на твої кучері? — запитала стара циганка.— Потанцював би з циганами, то й на серці б радість обізвалась.

Байда звівся.

— Грайте, цигани! — гукнув, розпростер руки і вихром пішов у танок. Під його ногами наче задудніла земля, а обличчя мінилося, наливаючись то смутком, то гнівом, пекучою жагою. Цигани обступили колом, плескали в долоні.

Раптово засюрчав поліцай, гукнув:

— Аж ось він де! Сюди!

Байда ще продовжував танцювати. Поліцаї почали пробиватися крізь коло циган, оголили шаблі. Юнак тим часом вихром закружляв, стрибнув і зник у п'ятні, наче у воду ринув. Кинулись слідом поліцаї.

— Держіть його! — гукали, сюрчали. Один повернувся до табору, заглядав у шатро.

— Чого вам, люди добрі, від циган треба? Цигани нікого не переховують... Ми ж православні, носимо бога в животі,— благав старий циган.

— Втік, арештантюга! Втік, окаянный! — гукав поліцай.

— Мабуть, коня вкрав? — запитав циган.

— Не про коня річ... Втік той, що людей баламутить...

— Ха-ха-ха,— добродушно сміявся циган.— З таких усе лихо постає... Баламутять, баламутять, а потім ідуть красти коней. А циганам за всіх баламутів одіт давай... Степан радий був з того, що Вакула ще не повернувся від своєї дівчини, бо могли б і до нього присікатися.

Гомонів циганський табір, як розбурхане гніздо джмелів. Висловлювали цигани різні здогади, сперечалися.

Довго Степан чекав Вакулу. Пішов зустрічати його аж до Дністра. Нарешті дочекався, коли той простував до табору. Сіли на камені. Степан розповів про подію, про втечу Байди.

Минала стривожена ніч. На ярмарківщині то там, то там гомоніли люди. Далеко від лісу пролунала пісня:

Ой п'є Байда...

— Це ж його голос доноситься аж із лісу. Втік... У лісі не піймають,— посміхнувся Степан.

Сонце сходило багряно, обливало, наче загравою, заснулий циганський табір. Шпаркою стрілою промайнув метеор, черкнувши вершечки темного лісу.

* * *

Поверталися до рідних Хомутиців, коли вже лани крилися післяжнивною сірою втомою. Вітер чекав суху поруділу стерню, гонив по ній перекотиполе, хижо кошлатив його, ронячи тоскний шепіт, ніби вимовляючи: «Прощай, літечко...»

Попереду широкими кроками ішов Степан, гордо тримаючи в руці флейту, подаровану старим циганом за приборкання баского Вітрогона і за добру допомогу в циганському квартеті. За плечима в Степана — бурлацька торба, обвітрена і задимлена біля вогнищ. А в пазусі бережно ніс книжечки, мріючи прочитати їх своїм хомутинським друзям.

За Степаном ішов Вакула, а з ним — дівчина-задністрянка, яка часто пестила вечорові сутінки піснею і нею зачаровувала бурлаку-ковалю. Та не тільки зачаровувала його, а й сама так сподобала Вакулу, що ось тепер проводжає, не помічаючи, як далеко зайшла.

— Ой лишенько... Куди я? — зупинилася біля придорожного явора. Очі її, ніби дві дорідні тернини, зволожені дощем. Разом сміялися і журились. — Що мені матінка скаже?

— Ще ж не пізно?

— Скажу їй, що ходила стьожки купувати й забарилася.

— Купуй стьожки, Харитино, та й про рушнички подбай, — кинув Вакула і приголубив дівчину.

Вона опустила голову. Потім обвила рукою шию бурлаки і поцілувала його.

— Ой, опекла, ніби жариною з розігрітого горна... Та хай пече. Гасити не буду. Сядьмо тут під деревом. Перепочинемо перед далекою дорогою.

Сіли. Харитина почала в'язати віночок із ромену, а Степан розгорнув книжечку, читав голосно:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями...

Слухаючи, дівчина поклала на коліна віночок, зітхнула. Вакула слідом за прочитаним повторив:

Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись...

— Правда, свята правда...

Коли кінчив Степан читати «Катерину», Харитина витирала сльози.

— Повернешся?

— Повернуся, — відповів. Рушили у дорогу.

Ішли мовчки. Придорожнє каміння тулилося старцями і, здавалось, вклонялося мандрівникам. Далекі вітряки розгонистими розмахами вітали дорожніх бурлак, тоскно скрипіли, перегукуючись із журавлиним курликанням. Десь промайнула далека блискавка.

Степанові пригадалося, як він ходив шукати квітку папороті, щоб пізнати чарівні слова, які принесуть щастя. Запитав у Вакули:

— Чи справді може квітка папороті породити чарівні слова?

— Мабуть, знайдеш їх не в папороті, а в тій книжечці, що читав її...

Посміхнулися разом, ніби збагнули таємницю цвіту папороті...

Частина друга

КОЛИ НАРОДЖУЄТЬСЯ ПІСНЯ

Незмінною сторожею стояли вітряки на горі за селом, краяли широкими крилами прозору блакить, немов намотували хвилини, години, роки.

У Хомутинцях сталися зміни... Здохла біла попова кобила. Коваль Вакула перестав бурлакувати — одружився із задністриянкою Харитиною. В колишніх хлоп'яків повиростали парубоцькі вусики.

У свята сходилися в хаті коваля, і Степан навчав їх грамоти. Слухали, як і колись, ковалеві оповідки, слухали й Степана, що міг тепер позмагатися з Вакулою в дотехах. Уже закінчив бурсу, відбувши не тільки класні заняття, а й зазнавши багато бурсацьких пригод.

Зростом уже нагнав панотця Василя, який тепер не наважувався лозиною повчати сина, бо в Степана були широкі плечі, чималі кулаки та гострий яструбиний погляд добрих, насмішкуватих очей. Коли навіть сердився, то й тоді очі посміхалися.

Надходила повита туманами, заворожена шелестом сухої осоки осінь. Під полив'яним небом красується своїми кетягами калина, ніби живе серце пожовтілого узлісся. Готувалася до зимового сну далека степова могила. Через неї спотикаються хмаринки і мережать дрібним дощем, ніби слізною благають розповіді заховані таємниці.

Вітер розсіває на просторах згадки промайнулого дитинства, цілує пройдені босими ногами доріжки, ніби примовляє: «Земле, яка ти рідна».

Нависали все нижче й нижче дощові хмари, замурували обрії неба. Починали плакати верби й очерети, ронячи тоскний шепіт про згубу надій...

Степан прощався з друзями, залишав рідне село. В думках пестив знайомі доріжки, сизі тумани і почорнілу кузню над озерцем. Виїжджав на навчання до Кам'янця в Подільську семінарію. Домовив у сусіди підводу. Біля воріт прощався з матір'ю. Панотець навчав сина:

— Шануй себе, корись начальству, не забувай бога-всержителя, творця неба і землі.

— І всякої тварі, — посміхнувся Степан.
Вакула з Харитиною випроводжали його, як рідного, ішли за возом аж до битого шляху. Прощалися біля тополі.

— Повертайся хутчіше,— благала Харитина.
Коли підвода поїхала, Вакула з Харитиною ще стояли біля тополі. Вітер шарпав листя, зривав, котив шляхом.

На другий день в обідню пору вїхали в Кам'янець. Перед Степановими очима вимальовувалися стародавні церкви, башти, фортеці. На Турецькому мосту стояв парубчак у формі семінариста, лущив насіння, видовбуючи з великого, як бриль, кружала, а шкарлупиння кидав у воду. Коли порівнялася з ним підвода, семінарист гукнув:

— Степане! Куди бог несе?

— А ти де в чорта взявся, Мироне? — відповів жартома.

Семінарист стрибнув на підводу і, сміючись, почав трясти Степана.

— Оце добре, Степане... Оце добре, що їдеш до семінарії. Збільшиться наше братство... Пригадуєш, як у Шаргороді бурсакували?

Швидко переїхали міст, опинилися біля мурованих будівель.

Мирон почав розповідати про кожну з них, ніби намагаючись викласти увесь запас своїх знань про місто.

Ось башта Кушнірська. Від неї потяглися турецькі bastiони, побудовані в XVII столітті. А ось магометанський мінарет височить над руїнами, ніби сперечаючись із будинком кафедрального костюлу, свідка страшних інквізицій. А ось башта Чорна, побудована у XV столітті. На всіх будовах позначена майстерність подільських каменярів, теслярів, різьбярів. Тут століття змагань волі з неволею, століття воєн, навал то із Заходу, то з Півдня залишили свої сліди, і про події говорить кожен камінь, кожна цеглина... Карбував їх і меч литовських воївників, і стріли та кулі турецьких завойовників. Через ці фортеці проходили тисячні полчища воїнів, несучи свої душі або в потойбічне царство аллаха, або до воріт раю, увінчаного католицькими чи православними оздобами. А народ складав свої сумовиті невірницькі та визвольні пісні.

Сумно дивиться на руїни витесана з мармуру католицька мадонна. Соромлячись новітніх солдатських казарм, вона пеленою прикрила оголені стрункі ноги і похилила до Смотрича голову, ніби милуючись своїми пишними персами.

— А ось і башта Кармелюка! — гукнув Мирон.

Підводчик зупинив коня, зняв шапку.

Кількаповерхові почорнілі мури колись Папської вежі,

збудованої в XIV столітті, ховають багато таємниць. Царський уряд перетворив вежу на тюрму.

— Тричі тут ув'язнювали Кармелюка, і тричі він тікав,— пояснивав Мирон.— Ось прислухайтесь... Ніби щось озивається і стогне там... Може, Смотрич реве, б'ючись об каміння. А може, Кармелюків голос залишився і стоголосою луною розлягається серед склепіння?

— Пісню чув... Ніби сам Кармелюк її склав,— вставив Степан.

— Ото ж та пісня й б'ється об мури...

Минувши башти, підвода вїхала на Губернаторський майдан.

— А тут шпіцрутенами карали Кармелюка перед тим, як кинути в тюрму,— не вгавав Мирон.

На Губернаторському майдані містилась духовна консисторія, куди прибувало подільське духівництво з різними супліками. Недалеко від консисторії — старий мурований будинок з вікнами на двадцять чотири шибки в прогналих від часу дубових рямцях. За вікнами чути: як у вулицю, гуде семінарія. Часом хлоп'ячий гомін заглушує владний голос навчателя.

В канцелярії Степана зареєстрував підсліпуватий дячок, вивівши старописом:

«Руданський Стефан, син приходського служителя православної церкви Василія. Прибув року божого 1849...»

* * *

Подільська семінарія ділилася на три класи, що мали свої назви: клас риторики, клас філософії, клас богословія. В кожному класі семінаристи навчалися, як правило, по два роки, а то й по три. Семінаристів першого класу прозивали горобцями, другого — лелеками, а вищого класу — шуліками. Горобці найбільше визубрювали «Догматику», а богослови — «Православное исповедание».

В гороб'ячому класі було найтісніше. Степан потрапив у темну кімнату на шість ліжок. Та радий був з того, що й Мирон жив з ним в одній кімнаті. Решта — то колишня бурсачня з Крутянської бурси, а один прибув сюди із Попівця. Його розпікали семінаристи дотепами, на що він відповідав баском:

— Пашов вон!

Семінаристи реготали і прозвали хлопця Пашовоном. Він часто зникав, коли до кімнати збирався вєселий гурт.

А приваблювало семінаристів те, що в кімнаті, де мешкав Степан, висіли на стіні флейта, скрипка, бубон, ще й мідяна сурма. Степан грав на флейті, Мирон — на скрипці, а інші вибивали на бубні або дудили на сурмі. Так утворився своєрідний квартет. Грали, що уміли. Степан навчав товаришів грати ті п'єси, що почув від ярмаркових циган. А найчастіше виводили народні пісенні мелодії.

Коли награвються, починали про щось сперечатися або висловлювали дотепи про «Догматику» та про навчателів. Степан артистично робив позу навчателя, сутулювся, кувидив чуба і, підносячи багатозначно пальця, гаркотів:

— Догматика є наука над науками... В ній глас божого веління укрощає людські хотіння і веде отроків на стезі кротості, послушання та бдительно урозуміння істини.

— А що було б, якби люди жили без цієї догматики? — сміявся Мирон.

— То був би кінець світу... Без догматики не можна, — вставляв Пашовон. — Все зіждеться на законах, записаних у священних книгах. Ото й догматика...

— А хто вигадував ті священні книги?

— Не знаєш? Сам бог на скрижалях викарбував десять заповідей і передав через Мойсея віруючим, — намагався доводити Пашовон.

— А може, той Мойсей підробив руку богу, — сміявся Мирон.

— Так гріх говорити... Це в священній біблій речеться. — Пашовон набожно-серйозно переконував Мирона. — За такі гріховні речі даси одвіт перед богом.

— А коли це буде?

— В день судний... Затрублять труби в день божого пришествя. І всі грішні й праведні стануть перед його лицем.

— Ти все знаєш, Пашовоне. Недаремно у тебе вуха висять, як у того, що на ньому Христос в'їжджав у Єрусалим. Картину таку бачив?

— То на святому осяті Христос їхав у Єрусалим... Такому осяті позаздрив би й архієрей, — вів своєї Пашовон.

— З тебе буде добрий піп!

— А може, й до єпископа дослужиться...

— Атож! На те ж учуся. Недаром батько хлібом годує. Молодчина Пашовон, — продовжував дотепи Мирон. — З тебе може вийти навіть міністр або й академік!..

— Ні, не хочу, — відмовляв Пашовон.

— Чому? Адже й серед міністрів та академіків можуть бути бельбаси.

— Де таке чув?

— Це утопія...

— Утопія мені без надобності.

— Подумай, Пашовоне... Роби більше доносів, і тебе академіком зроблять.

— Пашовон! — гукнув, гримнув дверима і зник.

Коли ушух сміх, Степан витяг із скриньки книжечку, зачитав:

Все йде, все минає, — і краю немає...
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло.

Що більше читав Степан, то його голос набував сили виразу, вражав своєю невідробленою сердечністю... Посталяли картини гайдамаччини. Недаремно уярмлений, пригноблений, ніби живцем похований у могилу народ плекав багатозвучну пісню, переховував у своїй голосній мові життєву снагу і безсмертя.

Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки...

— І хто то міг так вдало написати? — роздумував Мирон.

— Шевченко! — відповів Степан.

— А хто той Шевченко?

* * *

На це питання юнаки знайшли відповідь аж через рік, коли до Подільської семінарії прибув навчатись Анатолій Свидницький, що закінчив перед тим Крутянську бурсу. Спритний юнак швидко заприятелював з Руданським і Мироном. Його вдумливі світлі очі, русяве шовково-вихрасте волосся, симпатичне обличчя приваблювали з першого погляду. У всьому виді світилися щирість, задушевність, розум і чесність. Анатолій захоплено грав на скрипці і багато знав новин, бо побував у Києві, де зустрічався із студентами університету, від яких почув про Шевченка, Костомарова, Куліша та інших учасників таємного братства.

— Всіх братчиків заарештовано, багатьох заслано. А найтяжче покарано Шевченка за його книжки «Кобзар» та «Гайдамаки». А ще багато є написаного ним, що в списках ходить по руках, — розповідав Анатолій.

Товариші вирішили звати себе теж братчиками. Сходилися вони в кімнаті Мирона, що оселився тепер на краю міста у своєї родички. Це була невелика хата, що причаїлася, мов ластівчине гніздо, біля скелі над Смотричем. Тут велися задушевні розмови. Сюди зносили книги, створили бібліотеку. Степан приніс за пазухою Шевченкових «Гайдамаків».

Тут співали зложені Анатолієм пісні — «В полі доля стояла» та «Україно, мати наша». Дзвінким тенором виводив Анатолій, а за ним підтягали братчики:

Україно, мати наша,
Широка та гарна...

А часом сходилися на березі Смотрича. У розмовах заставала братчиків ніч, криючи в своїй темряві таємниці юнацьких розмов.

Повита темно-синім оксамитом глибокого неба подільська ніч. Здається, що кожна зірка тремтить, прядучи срібні мережива, щоб зачарувати ними молоді серця. І вони зачаровувались, ставали вразливими, чулими — до шелесту води в Смотричі, до раптового вигуку пугача, що десь ударив крилом об мури стародавньої фортеці і породив тоскне зітхання. По кому те зітхання? І чому воно так бентежить душу?

Задумливі очі Степана ставали ще темнішими. Тієї задумливості не порушували друзі, знали, що незабаром Степан розповість якусь вигадану казку або про свої мандри з бурлакою-ковалем.

Якось Степан почав розповідати:

— Коли я навчався в Шаргороді, то часто ходив оглядати руїни стародавньої фортеці. Здавалося, що мене якась сила в'яже до тих руїн. Ходив, розглядав, копався в камінні, хотів знайти якусь давню річ або зброю. Одного разу таки добув знахідку. Під каменем лежала поточена іржею підкова. Підняв її. Весною це було... Зустрічаю старого чабана, привітався. «Де, хлопче, підкову добув?» — питає. Розповів йому. «А в який бік стелилась та підкова, до сонця чи навпаки?» — «На схід», — відповідаю. «То значить, підкова Кривоноса... Не слід її забирати з-під того каменя». — «Чому?» — «Хай лежить до нового козака

Максима». Разом з чабаном повернулися до того каменя, знову привалили ним підкову. «А тепер, — говорить чабан, — давай посадимо тут дубочок». — «Для чого?» — питаю. «Щоб згадка була... Минуть часи... Не буде нас на цій землі, а дубочок ростиме сотні літ, шелестітиме листом і розповідатиме, що тут ступав копитом кінь Кривоноса...» Посадили ми дубочок. «Даваймо, — говорив чабан, — ще й тополю посадимо, щоб дубочкові подругою була». Посадили й тополінку. Потім я навідувався, поливав деревця. Прийнялися, ростуть.

— Це так було чи ти вигадав? — запитав Мирон.

— Цього не запитуй, Мироне, — втрутився Свидницький. — Правда криється всюди: і в житті, й у доладних вигадках. Коли б не було таких вигадок, то не з'явилися б у світ Байрон та Міцкевич...

Підтриманий Свидницьким, почав Степан розповідати різні казкові епізоди: про вбивство подорожнього старця — в трупі розбійник упізнав свого батька; про дівчину, яка так кохала свого Гриця, що й померлого викликала з домовини, та про інші пригоди.

— Слухаючи твої оповідки, — зауважував Свидницький, — я ніби читаю балади Жуковського, Міцкевича... Поклади на вірші все те, про що розповідаєш, будуть цікаві балади.

— А я вже покладаю їх на вірші, — відповів Степан, усміхаючись. І запитав жартома:

— Скільки душ має в своєму тілі людина?

— Кажуть, що одну...

— А слухайте:

«Скільки, куме, в тілі душ?»
«Ідна, я гадаю».
«Може, в тебе і ідна,
А я — то дві маю:
Бо як руки на снігу
В мене заколіють,
Хукне теплая душа —
І руки тепліють.
А як страва на столі
Гарячая буде,
То вже друга, бач, душа
Холодная студить!»

Тісним колом братчики обсіли Степана, слухали його дотепні співомовки.

А коли рожеві відблиски ковзнули мурами фортеці, братчики розходилися, несли збуджені думки і почуття, щоб прохолодити їх крижаним подихом «Догматики».

Дружба Степана з Анатолієм кожного дня міцніла. Вони разом записували пісні та оповідки, що чули від протих людей. Анатолій писав нарис «Великдень у подоляні», а Степан упорядковував рукописну збірку «Народні українські пісні, зібрані в Подільській губернії С. В. Р.». Він зачитав Анатолію написані ним балади: «Два трупи», «Вечорниці» та розповідав про задум створити велику баладу за мотивом пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

Цю пісню вони розучили і виконували як дует на скрипці і флейті. Коли на різдвяні свята в семінарії було організовано концерт, то в ньому взяли участь Степан і Анатолій.

На концерт прибули слухачі з духовної консисторії та міські чиновники й купці. Спочатку виступив хор семінаристів, а потім виконували декламації, сольні номери, дуети.

Дійшла черга виступити Степанові й Анатолію. Степан вправно виводив на флейті сумний мотив народної мелодії, складений славнозвісною поетесою Марусею Чурай. Не менш вправно Анатолій вторив на скрипці. Ніби вимовлялися задушевні куплети «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

Степан нікого не бачив із слухачів перед собою, поринувши в музику. Ніби колихався у мінорних переливах мелодії. Тільки коли в залі заплодували, звів голову і був вражений несподіванкою. Помітив серед слухачів Марисю з своїм панотцем. Лише тепер це була не та дівчинка, що запам'яталась йому ще в бурсацькі роки, а вродлива паночка. На грудях у неї красувалася велика біла квітка. Дівчина плескала в долоні і кликала на «біс». Видно було, що Марися впізнала Степана і не вгавала, викликаючи музикантів на повторну гру. Степан почав один награвати на флейті. То була його власна імпровізація, яка викликала не менше захоплення, ніж виконаний перед тим дует. Коли він закінчив гру, до його ніг упала квітка. Степан не знав, що робити, — чи підіймати ту квітку? Ніяково глянув на ректора семінарії. Той повів очима, даючи знак, що треба підняти квітку. Піднявши, Степан зніяковів. Але його виручила завіса, що опустилася і відділила од глядачів.

Після концерту не поспішав на ночівлю. Вийшов на вулицю. Вже порозходились люди. Морозне повітря доскітно обдавало обличчя і зволожувало квітку, що ледь-ледь від-

давала ароматом. Вловлював у ньому трепетний подих дівчини.

Коли повернувся додому, всі в кімнаті вже спали. Запальвши свічку, сів у куточку, поклав на столик прив'язу квітку. Пригадав першу зустріч з Марисею, коли було перекинута воза, на якому їхав навчатися в бурсі. В пам'яті виринала усмішка дівчини. Від тієї усмішки було тоді й солодко, й гірко бідному хлопцеві, що як сиротина збирав розсипані по шляху пиріжки. На цій думці справді почав уявляти себе сиротиною і записав у зошиті рядки:

Сиротина я безродний,
Десь загину в чужині,
І ніхто очей холодних
Не закриє там мені...

Хотів би прочитати цей вірш Марисі. Але як і де зустріти її?

Пригадав, як під час тієї незвичайної зустрічі, яка трапилась у Шаргороді на соборному майдані, Марися сказала, що панотця переводять на роботу в Кам'янецьку консисторію... Очевидно, вона живе в будинку біля консисторії.

Відтоді часто ходив — і ранками, і вечорами — до того будинку. Прислухався, чи не почує її голосу. Червоне сонце пробивалося промінням крізь запаморожені віти дерев і, здавалось, обливало вогнем пожежі вербу біля мадонни Анни...

Надійшов час переведу семінаристів із класів догматики до філософії. Тепер у «горобців» мали відрости крила, щоб вони могли летіти «делеками» на подільські простори. Братчики вирішили після екзаменів піддати «всесожженню» осоружну «Догматику», від якої, здається, мозолі нарядилися на язиці і в мозку.

— Для цього діла треба зробити похід до Дністра! Щоб з дністрових круч розвіяти догматичний прах! — запропонував Мирон.

— То зробимо похід до Хотина. Це ж усього верст двадцять. Та й на хотинські знамениті фортеці подивимося, — підтримав Руданський.

— Кажуть, що в Хотині один раз на рік з'являється тінь Сагайдачного, — вставив Свидницький.

— Я не вірю в таємничі тіні, — посміхнувся Мирон. — Але коли люди так говорять, то легенда варта уваги.

— Кажуть, що це буває у ніч весняного повного місяця.

— Це припадає на страсний четвер...

— От і добре. Люди будуть вночі свічки святити та палити. Подивимось, як у Хотині це роблять. Я ж пишу «Великдень у подолян»,— додав Свидницький.

Зарання вирушили в похід побратими. До них приєднались і два студенти католицької семінарії, що ще здавна була заснована в Кам'янці. Між студентами православної та католицької семінарій велася ворожнеча, сіяна ксьондзами та попами. Часто в церковні свята відбувався бій між двома семінаріями.

Католики вигукували:

— Схизмати! Холопи! Пся крєв!

А православні семінаристи відповідали:

— Ляшки морквяні! Ксьондзи голомози!

Та окремі католицькі студенти горнулися до українців. Вони шанували своїх земляків Северина Гощинського, Тимка Падуру та інших письменників польсько-української школи. Саме до таких студентів належали Сигізмунд і Бронеслав, що приєдналися до походу семінаристів-братчиків.

У дорозі відбувалися жваві, дотепні розмови. Руданський вигадував співомовки про ляшків-панків. Розповів, як один шляхтич, ходячи по Варшаві, з голоду помирав. Потрапивши на танці, танцював, доки не впав на підлогу.

«Wody!» — закричали.

«Nie trzeba! Nie trzeba!

Nie trzeba mnie,— каже,— wody,

A kawalek chleba!»

Гумореска не ображала польських семінаристів. Вони в свою чергу читали по пам'яті уривки з «Дзядів» Міцкевича та розповідали зміст повісті Гощинського «Замок каньовський».

Анатолій Свидницький напам'ять вичитував рядки Шевченкових «Гайдамаків»:

Болить серце, як згадаєш:

Старих слов'ян діти

Впились кров'ю. А хто винен?

Ксьондзи, єзуїти.

Непомітно мандрівники дійшли до Жванича, і перед очима розкрилися крутоберегі краєвиди. Тут Дністро, увібравши в себе бистроплинні води Збруча, повернув своє русло на південь і покотив хвилі до Хотина. Каміння, що вилискувало берегами, нагадувало поле бою, засіяне улам-

нами списів, шоломів, щитів та панцирів. Часом Дністро оперізував кам'яні брили, вигинався, ніби роговий лук бринів, випустивши із своїх пружнистих лабетів шпарку стрілу.

Ось і Хотин. Мандрівники були вражені залишками генуезьких стін. На зміну генуезцям прийшли сюди завойовники Османської імперії, побудували нові фортеці.

В 1621 році сюди вступила 400-тисячна турецька армія, щоб далі завойовувати північні і західні країни. Проти турецького війська виступив польський гетьман Хоткевич і міг би зазнати поразки, якби в рішучий час боїв не ударив на турків Сагайдачний, привівши численну армію подолян, волинців, навіть загони з Лівобережної України. Відбувся один із найзначніших боїв, яких зазнавала до того часу Європа. Турки були розбиті і надовго залишили свої воєнні плани підкорити Захід.

— То Сагайдачний з нашими воїнами урятував Європу від навали турецьких армій!? — вигукнув Мирон.

— Де ж та історія, що має розповісти світові правду? — задумливо додав Свидницький.

— Доки що вона в піснях, легендах, які чекають свого Гомера.

Гей, вернися, Сагайдачний! —

затяг пісню Степан, і її підхопили побратими.

На богомілля йшла жінка і кинула:

— В страсний четвер не годиться співати.

— Ні, бабусю, про Сагайдачного можна співати навіть у страсну суботу.— Степан розповів бабусі про ту богомолку, що не знала, де їй доведеться бути на тому світі, а тому хотіла догодити і святому, і чортові.

Перехрестилась бабуся і пішла далі.

— Чому в нас так багато народних гуморесок про чортів? — запитував Степан.

— Бо у боротьбі козаки такими були завзятими, ніби з чортами зналися. До того ж треба сказати,— вів далі Степан,— наш український чорт не такий рогатий та колючий, як інші, запозичені чорти.

— Ти хочеш сказати, що наш чорт ліричніший? — сміявся Анатолій.

— Атож... Коли не ліричніший, то меланхолійніший. То він кохається з відьмою, то перекидається у якусь істоту. Тому мені припадає до душі писати гуморески про чортів, так само як і про попів, крамарів, ксьондзів.— Степан

завершив свої міркування співомовкою, в якій мужик по-віз продавати на ярмарок чорта в скрині, та виявилось, що там сидів голий, вимазаний сажею ксьондз.

На ночівлю розташувалися біля хотинської напівзруйнованої башти, звідки далеко видно було дністрові плеса. Об башту билися вечірні церковні передзвони. Стежками, до ріжками ходили люди із запаленими свічками. Здавалося, що то блукають у темряві зірочки. Доносився плескіт дністрової повені.

Братчики вели тихі розмови, тулились один до одного, бо проймала нічна прохолода. Нарешті розпалили ватру і грілися біля вогню. На вогонь зліталися метелики і, обсмалені, падали у ватру.

— То душа нашої догматики у виді метеликів згоряє, — жартував Степан. — А тепер хай перетвориться на дим і її тіло. — З цими словами витяг із торби кілька книг, поклав на ватру. Вони спалахнули, і дим послався за вітром.

Хлопці обступили колом вогнище і проспівали «Вічну пам'ять». Коли розвіявся дим, Степан промовив:

— Амінь!

— Амінь! — повторили хором семінаристи.

— Да одверзуться перед нами врата філософії, станемо лелеками і полетимо у безодню всь мудрості!

— І полетимо у безодню всь мудрості, — хором повторили братчики і сіли колом.

— На знак нашого побратимства вистругаємо саморобні люльки з бузини! — запропонував Руданський.

— І обмінємося цими люльками, — додав Свидницький і подав люльку Руданському. А той свою саморобку подарував Свидницькому.

— З такої саморобки курив і Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний...

Побратими на повні груди вдихали тютюновий дим, бо здавалося, що то дим курився із люльки Сагайдачного.

— Дим, як говорив один філософ, — жартував Руданський, — є початком усіх початків.

— А інший філософ сказав: «Дим є кінець всіх кінців». Не минув він і нашу «Догматику».

— Закури люльку, пусти дим у облаці і тоді пізнаєш самого себе, як говорив колись Сократ, — сміявся Руданський.

— Ти, Степане, можеш уже тримати іспити з філософії, бо заговорив про пізнання самого себе. Але, щоб мати високий бал за ці мудрі слова, треба збагнути в них істину

не тільки Сократа, а й Сковороди. А може, й більше того. Пізнати самого себе мусить не тільки людина, а й народ, ціла нація. В цьому запорука її прогресу, її майбутнього. — Зауваження Мирона примусили замислитись побратимів.

Та швидко Степан перевів розмову знову на жарти:

— Після нудної «Догматики» ми не швидко зможемо збагнути філософію нашого життя. Будемо поки що кохатися в мудростях Сократа та Платона.

— А що сказав Платон?

— Платон сказав, що душа така неловима, така всюди-суша, така неосяжна, що її ні в попівські ризи не увібаєш, ні навіть пеленою нашої ректорші не обгорнеш.

— Під тією пеленою можна сховати не тільки платонівський дух, а й накрити всіх богословів нашої семінарії.

— А ще один філософ каже: «Коли в животі обзивається душа, то сідай до звареного кулешу!»

— Це правильна філософія! Сідаймо до казана... В кого нема ложки, черпайте люльками... Так і запорожці робили в походах.

Сіли за трапезу.

— Шкода, що нас не дванадцять, а то відбулась би справжня тайна вечеря, як у біблійі говориться.

— Тоді пішли б проповідниками по грішній землі?

— А що проповідувати?

— Даваймо проповідувати і в такому неповному апостольському складі, — сміявся Мирон. — Є що проповідувати серед тих, що хилять у ярмі свої ще чубаті голови... Незабаром побачимо тінь Сагайдачного. А якщо її не побачимо, то вигдаємо, що бачили. Коли збереться багато люду біля собору в провідну неділю, підемо до людей, розповімо про наше минуле. А хтось зачитає уривок з Шевченкових «Гайдамаків», щоб не завмирав дух Залізняка та Гонти.

— Зробімо це так, — почав радити Степан. — Одягнімося в просте подорожнє вбрання. Тобі, Мироне, начепимо сиву бороду. Ти будеш наш батько, а ми твої сини, біблійні отроки, бо сказано, що «премудрость созда собі дом і утверди стовпів шість».

— То ти вже цілком, Степане, пошився в філософи. Таку мудрість виявляєш.

— Не цілком. Це тільки перший стовп ставлю в філософії.

— Треба, щоб кожен грав свою роль. Отже, Мироне, ти

сивий батько, — радив Анатолій. — Я буду сліпим скрипалем. Знаєте, як я вдаю сліпого?

— Та знаємо, знаємо.

— А ти, Степане, будеш шкутильгати. Гратимеш роль кривого флейтиста. Коли збереться люд, то ти, Степане, почнеш читати «Гайдамаків». Тільки не все, а найвразливіші рядки. А ми хором приспівуватимемо.

— А як нагряне поліція? Що тоді?

— Поліція любить гроші! Треба, щоб Мирон тримав мисочку. Миряни наскидають туди чимало грошей, бо таке диво вперше побачать у Кам'янці. Поліція вхопить мисочку з грішми. А щоб книжечку не вхопили, комусь доведеться з нею втікати...

— А хто найпроворніше перестрибує через паркані?

— Звісно хто... Степан...

— Та ж я буду кривим...

— Ото й добре. За кривим не гнатимуться. А ти покажеш їм чудо. А станемо під тим високим парканом, що виходить біля консисторії до соборної площі. Тільки щоб перестрибнув, Степане!

— Головне — треба врятувати книгу... А там, якщо й піймають, то будемо в одно говорити, що проповідуємо Христове вчення. Колись, було, школярі на вулицях у ці дні дійства удавали з святого письма, шкільні драми виносили на площі.

— Домовились? — запитав Мирон.

— Домовились! — гуртом відповіли братчики.

— А тепер покажи, Степане, як ти при нагоді стрибатимеш.

— Та я ще навчився стрибати через вогонь на Купала. — З цими словами Степан високо стрибнув через ватру.

Тим часом почав виринати із-за дністрової кручі повнолиций місяць. Червоне проміння обдало гривасто-кострубаті руїни фортеці. Кров'яні відблиски ковзнули по хвилі, холодним вогнем запалювали воду. Завалували, як на заграву, собаки, сполохали приишклик сичів.

Десь прокинувся лелека, щедро розсипаючи дрібний клекіт.

Пробуджувалась після сонного марення земля, скидала з себе темне покривало, вбирала розкішне лоно серпанком місячного саява. Поповзли, заворушилися живими істотами тіні. Одні зникали, інші народжувалися.

Раптом ніби невидима рука велета підняла завісу...

— А хто бачить тінь Сагайдачного?

— Де, де? — збились до купи братчики.

— Дивіться, як там пада тінь і обіймається з руїною, ніби велетенський козарлюга на коні замахнувся шаблею, щоб зарубати якесь страхіття! А хмаринки в небі нахилились, ніби чубаті козацькі голови.

— Так, так... Я побачив, ніби й очі блиснули в нього.

— Ото ж і є тінь Сагайдачного!

— Це жива легенда...

— Тож і є, що жива. Треба ширити таку легенду, щоб тінь Сагайдачного не давала заскніти нашим хліборобам у кріпацькому ярмі...

Стогнала вода, б'ючись об урвища. Хтось доріжкою пішов із западеною страсною свічкою. Степан задивився на той вогник.

— Здається, що то заяскрилася квітка папороті, яку шукав колись. Горить моя туга, мов ота свічка серед темної ночі на стежці невідомій. То мрія мого дитинства, невловима папороть мого сумного краю... Що шукає в темряві ночі людина з тією свічкою, коли велетенські тіні героїчного горять загравою над Дністром. Ой краю мій, краю, мове сумне Поділля, моя любов і туга пекуча...

Надходив дивний ранок. Бліднішав місяць, віддаючи свою окрасу дністровій повені. Наче сизим крилом обгорталось крайнебо, провіщаючи народження дня.

Семинаристи лагодились у дорогу, і на кручі, що роніла вночі тінь Сагайдачного, викарбували: «Побратимство...»

* * *

У першу по великодні неділю на площі біля собору зібралось люду, мов на ярмарку. Хто ходив плащаницю цілувати, хто слухав лірників, що співали «Байки світові» — про створення світу та життя біблійних пророків. А найбільшу увагу привертала шість синів, що їх привів сивий отець до храму. Один із них — русоволосий, сліпий — тримав скрипку, другий — чорнявий — із флейтою в руці кутильгав на ногу. Ось вони заграли, а інші брати приспівували тропарі та псалми. Сивий батько тримав у руках мисочку, куди люди кидали гроші.

Мелодійна гра та співи приваблювали багатьох слухачів.

— Такий юний, а вже й світу божого не бачить, — жалувала молодиця.

- А як грає на скрипці. Видно, що свята душа.
- А кривий як виводить на тій, наче сопілці.
- Теж богоугодний чоловік...

Аж ось той кривий, що грав на флейті, почав вичитувати з книги:

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла, червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могилки синіють...

Брати хором повторювали:

Діди лежать, а над ними
Могилки синіють...

Натовп слухачів збільшувався, ненастанно мідяки і срібні гроші дзеленькали, падаючи в мисочку. Сивий батько звернувся до людей:

— Православні християне! Оце шість моїх синів-юнаків. Один кривий, другий сліпий, а ті чотири бельбаси не желяться, доки не станеться чудо з братами, щоб той прозрів, а той прямим став. Ото й ходимо на богомілля від храму до храму. Ходили до Хотина й бачили тінь Сагайдачного. І прорекла та тінь: «Мужайтесь, люди, всім буде робота! Ще не загинув Кармелюк. Він живий ходить по світу і скоро зустрінеться із Залізником... Той теж ще живий, переховується... Скоро всім буде робота!»

Скрипаль і флейтист заграли, а юнаки хором приспівували:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні постало...

Загомонів майдан.

— Кармелюк ще живий!

— А ми хилимо свої плечі в панському ярмі...

Кривий флейтист читав із книги:

А онуки? Їм байдуже,—
Панам жито сіють!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,—
Мученика праведного
Де похоронили?

Де Залізник, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує...

Серед слухачів промайнула постать семінариста Пашово-на. Він пильно подивився на братчиків і швидко зник.

— То недобра ознака,— тихенько промовив крізь сиву бороду Мирон до братчиків.— Будемо готові до всього.

Незабаром з'явилися поліцаї. Наперед до них вийшов сивий батько, тримаючи повний полумисок накиданих слухачами грошей. Поліцаї вхопили полумисок з грішми. Тим часом Степан, заховавши книжечку за пазуху та розмахуючи флейтою, випростався і стрибнув через паркан.

— Дивіться! — загомоніли люди.— Кривий став прямим... Чудо сталося!

— Що то значить божа воля,— гомоніли молодіці.

— А той сліпий, що на Ісуса схожий, дивіться, люди добрі, вже прозрів...

— Це чудо боже... Не інакше...

Степан, стрибаючи через паркан, роздер на коліні штани і до крові поранив ногу. Підвівшись, подався в садок. Де взялась собака, кинулась на нього. Ледве оборонився, відмахуючись флейтою. Та ось почувся голос — дівчина покликкала собаку, наблизилась. Степан пізнав Марисю і розгубився, не знав, де подіти себе.

Марися, вкрай вражена, підійшла до нього. В її очах промайнула радість, здивування і жалість.

— Степане! Тебе покусала наша собака і роздерла штани? — Взяла глодину й прогнала собаку.— А чому ти не в семінарському вбранні? Татко може розгніватись. Він же великий законник, як служитель консисторії.

— Це я на першу зустріч так нарядився... Не зважай на вбрання... Аби душа чиста... — не знав, що говорити.

— То я тебе зараз не поведу в гюрниці... Але й не відпушу. Ти потрапив у полон і будеш виконувати, що накажу.

— Радий бути полоненим під таким наглядом.

— Добре, що маєш при собі флейту. За це я прощаю твоє зухвальство таких несподіваних одвідин. Татко з мамою незабаром підуть гостити до знайомих, тоді я запрошу тебе до свого фортеп'яно, щоб разом програти ту мелодію, яку ти виконував на концерті в семінарії... Тоді одержав мою квітку...

— Одержав і не забуваю того...

Марися взяла його за руку.

— Коли б оцими руками були надіті на мене кайдани, я радий був би носити їх все життя.

— Он який ти жартівник... Сядьмо під цією липою. Хлопцеві ніяково було світити перед дівчиною голим коліном. Але вона так невимушено трималася, так весело й дотепно говорила, що він заспокоївся і почав забувати про подію по той бік паркана.

Марися дістала вколоту на грудях голочку і взялась зашивати подерті на коліні штани.

— Ні, я сам,— перечив Степан.

— Потрапив у полон, то терпи й підкоряйся. Якщо спечатимешся, то ще й вколю голкою.

— Мені не болітиме від того...

Дівчина нахилилась, шиючи. Степан притулився лицем до її каштанових кучерів, злегка торкнувся устами.

— Не жартуй, бо таки вколю...

— Якщо колотимеш, то міцніше.— Поцілував дівчину. Вона зашарілася, звела здивовано очі. Але в них не прочитав Степан ні гніву, ні образи. Лише засвітилися іскорки, обсипаючи його солодким трепетом.

Хвилини промайнули голубим метеором і породили жагучу тривогу.

— Підемо до горниць. Татка вже нема дома,— підвелася Марися й, тримаючи Степана за руку, рушила до будинку.

— Оце мое фортеп'яно,— сказала, увівши гостя до кімнати.— Я пробувала вже грати твою мелодію. Тепер давай разом зіграємо...

Степан загравав на флейті. Марися вторила на фортеп'яно.

— А чи можна перекласти словами цю мелодію?

— Можна,— опустив флейту і тихо заспівав:

Сиротина я безродний,
Десь загину в чужині...

Дівчина награвала на фортеп'яно.

— Мені ця пісня нагадала нашу першу зустріч... Тоді перекинувся ваш віз і ти, наче сиротина, визбирував розсипані по шляху пиріжки... А хто склав такого сумного вірша? Про якого це сироту?

— Довідаєшся потім.

— Коли зустрінемося?

— Так...

— Наступної неділі в цю пору. Добре?

— Довго чекати...

— То хай завтра. Приходь. Тільки не через паркан. Ворота і хвіртка у нас у цю пору не замкнені. Та одягни форму семінарста.

Марися провела Степана до воріт, пішла з ним вулицею аж до кручі, де мармуром біліла мадонна...

Зупинилися. Слухали весняне шумовиння Смотрича.

Марися мовчала. А Степанові та мовчанка здавалася виповненою дивними мелодіями. Ніби й мармурова мадонна прислухалася, від чого наче і в неї збуджено підіймались і опускались з кожним подихом груди.

— Заберімось на кручу, щоб подивитись, як ховатиметься сонце,— запропонувала Марися й швидко полізла по камінних виступах.— Не відставай!

Степан не чекав від дівчини такої спритності. Слідом за нею подерся на кручу.

— Степане! Може, й другу холошу роздер об каміння?— жартувала дівчина.

— Де ти навчилася так спритно стрибати через каміння?

— У пансіоні,— засміялася.

— То така є в пансіоні дисципліна?

— Обов'язкова лише для тих учениць, що тікають від нудної наставниці.

Вибравшись на широкий камінь, удавала з себе сувору наставницю: «Дівчатка мусять дивитись тільки вниз, не підіймати очей при зустрічі з мужчиною... Тільки ненароком можна глянути на нього, щоб зважити, чи годен він бути женихом для шляхетної панночки». Ха-ха-ха-ха!

— А чого ще навчають у пансіоні?

— Танцювати... Мило всміхатися... Писати... Читати... Співати. Співи мені подобаються. Каже наставниця, що я могла б стати доброю співачкою в соборі. От як!

— А чому в соборі? Чому не в театрі?

— Про таке не дозволено й думати в пансіоні.

— Ти дотримуєш всіх заборон?

— Ні. Коли б довідалася наставниця, що я з семінаристом на цій кручі... Навіть щоденники забороняють дівчатам писати... А я пишу. Обов'язково опишу пригоди, що трапились сьогодні.

Сонце поринало за обрій...

* * *

Пізно увечері повернувся до кімнати Мирона, де застав усіх братчиків.

— Де ти запропастився?

— Що сталося?

— Чи не потрапив у лапи поліцаїв?

— Головне — щоб не дісталась їм книжечка, бо буде речовий доказ.

Степан не міг одразу відповісти на всі запитання.

— Все гаразд... Навіть добре. Потрапив... Тільки не туди... Не в лапи, а в обійми чарівниці.

Здивовані добрим гумором Степана, братчики заспокоїлись.

— Бувають різні пригоди... А такої ніколи не сподівався. Таке не завжди може й приснитися.

— Та невже?

— Про це тільки в пісні можна розповісти... А як ви позбулися халепи, коли поліція наскочила?

— Мене виручили гроші, — розповідав Мирон. — Повен полумисок забрали поліцаї. Я удавано почав плакати, тужити. А поліцай до мене: «Тікай, діду, поки цілі в тебе ребра». Тоді я, стогнучи, зник у юрмі.

— А мене жінки богомольні виручили, — сміявся Анатолій. — Оточили і загомоніли: «Не руште, не руште святого отрока, над яким сталося чудо. Сліпий був і прозрів. У нього і вид як у святого...» Я позирав навколо, ніби дійсно прозрів, примовляючи: «Люди, я бачу перед собою спасителя!» Мене так оточили богомольні, що я ледве пробився крізь них. Дехто навіть молився до мене.

— Ось як святі народжуються!

— А багато людей гомоніли про Кармелюка, Сагайдачного згадували. Ми зробили велике «Збурення пекла».

Братчики розходилися, коли минуло за північ...

А наступного дня всіх їх покликав до себе ректор семінарії. Сидів за великим чорним столом. З одного боку на стіні висів портрет на повний зріст імператора Миколи I, а навпроти — картина суду божого. На ній грішники впали ниць. Ніби спостерігав за ними імператор, вирячивши свої всезрячі, повні презирливої ненависті холодні очі.

Ректор тримав рівно в кріслі свою атлетичну фігуру. Зморщив лоба, від чого очі стали ще жорстокіші. В них вигравали рудаві переливи, як у kota, що має раптово кинути на мишу. Підніс догори великого пальця — то недобра ознака. Звертаючись до Мирона, запитав:

— А де твоя сива борода? — І на губах склалася зневажливо-хитра посмішка. — А ти як прозрівав від сліпоти? — звернувся до Свидницького. А потім до Степана: — Руданський, покажи, як ти шкутильгаєш та стрибаєш через паркани?

— То ми грали божественне дійство, як колись було школярі справляли свята...

— А книжечка де та, що читали і народ збурювали?

— То ж читали ми главу біблій...

— Про що ж там говориться?

— Про те, як у день оний вострублять труби божії.

Ми ж філософи...

— Так ото, доки вострублять ті труби, сидітимете дві доби в карцерах. Там подумаете про філософію смиренства. А коли ще будете такі дійства відправляти, то вижену із семінарії або запроторю когось у москалі при черговому рекрутському наборі. Марш! Наставники вже готували для вас філософські карцери!

Степана найбільше бентежило те, що він умовився зустрітися з Марисею, а тепер руйнуються всі наміри.

Він звернувся до ректора:

— Ваше високоблагородіє, дозвольте сісти в карцер через день. Тоді я відсиджу не тільки дві, а й три доби.

— Чим же ти сьогодні зайнятий?..

— Хотів піти до церкви і всю вечерню вистояти на колінах, спокутати гріхи свої тяжкі. О-о-ох...

— Молитись можна і в карцері. Святі схимники навіть у печерах молилися.

— То дозвольте, ваше високоблагородіє, взяти в карцер флейту. Буду божественні псалми грати.

— Це можна...

У карцері Степан тільки й думав, що про Марисю. Напрошувалися голубливі слова, якими мав привітати дівчину, вилити до неї приязнь, а може, й щось більше. Думав утекти з карцера, та грати на вікнах годі було зламати...

Сумні думи заколисували уяву. Поринав у синьому мареві, а в ньому ніби вимальовувалася постать Марисі. Хотів щось прочитати у виразі її обличчя. То вловлював усмішку, то голубливий чи докірливий погляд. Вчувався її голос. То припадав до ґрат, то брався за флейту, і разом із звуками народжувалися слова пісні:

Ти не мой, дівчино молодая!
І не мені краса твоя;
Вищує думонька смутная,
Що ти, дівчино, не моя!